

DELOVNI RAZREDI V SODOBNEM KAPITALIZMU

RASTKO MOČNIK

Zakaj je propadla Mura? Dežurni ideologi so videli glavni vzrok v tem, da je »zanemarila svojo znamko« in ni ohranila trgov; žurnalisti so dodajali, da so jo »lastniki izžemali«. A le bežno so omenjali neposredni povod za zaprtje tovarne: Mura je v glavnem delala za nemško transnacionalko Boss; ta je zaradi upada povpraševanja morala zmanjšati proizvodnjo in je zato prenehala kupovati Murine izdelke. Neposredni povod je bil za javno ideologijo nekako samoumeven in neproblematičen. Lokalne javne pameti ni zanimal, saj so njeni tvorci bržkone menili, da neposredno vpleteni lokalni dejavniki (delavke, tovarna, vlada) pač ne morejo vplivati na transnacionalno podjetje in njegovo strategijo. O neposrednem povodu za propad Mure niso kaj dosti razpravljali.

Poskusili bomo pokazati, da so te tri okoliščine (odvisnost od transnacionalne družbe; opustitev lastnih trgov; parazitsko ravnanje lastnikov) med seboj povezane – in da je za propad Mure strukturno najpomembnejša prav odvisnost od transnacionalke Boss, se pravi od mednarodnega kvazi-monopolista.¹

Nekdaj je bila Mura podjetje s popolno proizvodno linijo od oblikovanja do trženja, imela je domače trge v jugoslovanski federaciji in mednarodne trge, imela je svojo tržno nišo – imenitnejšo konfekcijo. Končala je kot *sweat-shop*, periferna enota v produkcijskem sistemu transnacionalke, kot delavnica za proizvodnjo presežnega profita, kraj garanja in kraj, kamor kapital odlaga tveganja svobodnega trga.

Kako je lahko prišlo do tolikšne spremembe?

Odločilna je bila prav odvisnost Mure od transnacionalnega kvazi-monopolista. A ta odvisnost je posledica vsaj dveh neodvisnih procesov: strategije lokalnih lastnikov in strategije transnacionalnih firm.

Lokalna podjetja, kakršno je bilo Mura, postanejo odvisna od transnacionalnih firm zaradi posebne strategije lokalnih lastnikov. Lokalni lastniki ne ustvarjajo novih trgov ne novih proizvodov, ne prizadevajo si za

¹ Za koncept kvazi-monopolnih produkcijskih procesov, glej Wallerstein 2009.

tehnološke inovacije in tudi ne za pospeševanje produktivnosti dela: v kratkem, ne delajo tistega, kar vladajoča ideologija pripisuje kapitalistom. Lokalni lastniki se ne ukvarjajo s permanentno revolucijo kapitalistične proizvodnje. Pač pa jim je zadosti, da »izžemajo« podjetje, se pravi, da pobirajo del profita, medtem ko prepuščajo transnacionalnemu kva-zi-monopolistu, da organizira proizvodnjo, ustvarja trge in tako naprej. Lokalna podjetja so odvisna od tujih firm zaradi posebne razredne strategije domačih kapitalistov.

S stališča velike transnacionalne firme te vrste podjemni posli sodijo k »postindustrijskim« strategijam, s katerimi povečujejo profitno mero in zmanjšujejo tveganja matične firme. Znebijo se produkcije in ohranijo samo oblikovanje in trženje: se pravi, ohranijo *ideološke* dejavnosti. Ustvarjajo »potrebe« po svojih proizvodih in poskrbijo, da hitro in učinkovito ustrezajo tako ustvarjenim potrebam. Samo proizvodnjo fizičnega produkta pa prepustijo »kooperantom«. Prednosti, ki jih ta ureditev prinaša velikim firmam, je več. Ni več »škarta«; ne potrebujejo več skladišč, saj od kooperantov zahtevajo, da jim blago dostavljajo »ob pravem času«. Lahko se hitro prilagajajo razmeram na trgu, saj morajo za spremembe v ritmu proizvodnje poskrbeti podjemniki sami. Zlasti pa se velikim firmam ni več treba ukvarjati z neposredno organizacijo izkoriščanja delovne sile.

Slovenija se prehoda iz industrijskega v »postindustrijski« kapitalizem udeležuje pod vladavino domačih lastnikov kapitala, njihovih političnih zastopnikov in njihovih ideologov. Splošni rezultat je doslej bil, da se je tukajšnje gospodarstvo pospešeno preoblikovalo v odvisno gospodarstvo, celotna družba pa postaja vse bolj značilna periferna družba.

STRATEGIJA DOMAČIH KAPITALISTOV IN NJIHOVIH POMAGAČEV

V perifernih družbah vladajoči razredi v glavnem organizirajo izkoriščanje delovne sile in skrbijo, da je lokalna družba čim bolj prijazna do kapitala. Za nagrado za svojo posredniško vlogo si od proizvedene presežne vrednosti odtrgajo manjši delež, večina vrednosti pa odteka k transnacionalnim firmam v središču svetovnega sistema. Tudi v Sloveniji prevladuje strategija vladajočih razredov, da poskušajo zniževati mezde.²

² Stanojević 2008a.

Vendar pa je v Sloveniji delavsko gibanje močno in sindikati so vsaj do-
slej uspešno branili minimalno mezdo.³

Na dvig zajamčene minimalne mezde se je tukajšnji lastniški razred
soglasno odzval z geslom: »Slovenija bo zgubila konkurenčno sposob-
nost!«

Tukajšnji kapitalisti in njihovi managerji niso pomislili, da bi povečanje
minimalnih mezd nadomestili z vpeljavo novih in učinkovitejših tehnolo-
gij; ali novih in privlačnejših proizvodov; ali da bi osvojili nove trge. Skrat-
ka: kapitalisti in managerji niso pomislili, da bi opravljali tradicionalno
vlogo kapitalističnega podjetnika in njegovega managerja – in da bi pri-
dobili denar za povišanje mezd z domiselnostjo, podjetnostjo in inovativ-
nostjo. Pač pa so jih k temu pozvali sindikati, ko so zahtevali, naj mezde
naraščajo sorazmerno z naraščanjem profitov in s povečevanjem pro-
duktivnosti dela.⁴

Kapitalisti ne ravnaajo tako, kakor so si njihovo delovanje predstavljali
klasični pisci in njihovi poznejši epigoni. Po nekdanjih klasičnih in po-
znejših apologetskih predstavah naj bi bili nekdanji kapitalisti ustvarjali
profit s tem, da so nenehno revolucionirali produkcijo in družbene odno-
se. Ta predstava je bila bržkone že v tistih časih preveč laskava;⁵ v naših
časih je napačna. Zlasti pa ne drži za tukajšnje kapitaliste: ti so se očitno

³ Sindikati so resda ubranili zajamčeno minimalno realno mezdo, ko so na začetku leta
2010 prisilili vlado, da jo je dvignila. Vendar pa slovenskemu delavskemu gibanju ne
uspeva, da bi branilo tudi eksistenčni minimum. Vlade kljub močnemu odporu sindika-
tov in prebivalstva druga za drugo privatizirajo šolstvo, zdravstvo in pokojninske sis-
teme ter s tem vztrajno nižajo »socialno mezdo«, se pravi, dejansko udeležbo delovnih
ljudi pri novo ustvarjeni vrednosti.

⁴ O tem sem pisal v prispevku »Sindikati disciplinirajo kapitalistični razred« (Močnik
2007): »Sindikati zahtevajo, naj se mezde ravnaajo po inflaciji, po gibanju profitov in po
produktivnosti dela. Tisti del kapitala, ki se porabi za nakup delovne sile, predlagajo
sindikati, naj se giblje enako kakor preostali kapital. Tisti, ki živijo od dela, naj delijo
usodo s tistimi, ki živijo od kapitala. Sindikati torej predlagajo razredni kompromis.«

⁵ Za kapitalistično akumulacijo nikoli niso bile zadosti zgolj tehnične iznajdbe in organi-
zacijske izboljšave. Akumulacija je vselej potrebovala najrazličnejše državne podpore
– od političnih in vojaških do denarnih. Zgodovinske raziskave kažejo, da se kapitali-
zem nikoli ni zmozel ohranjati in obnavljati, ne da bi si kapitalisti prisvajali javni (davč-
ni) denar: veliki kapitalisti so v preteklosti bodisi neposredno usmerjali državni denar
v svoje posle ali pa so državi posojali denar, ki so si ga dali povrniti z visokimi obrestmi;
države so s politično in vojaško močjo osvajale nove trge, ustvarjale in ohranjale mono-
pole; gospodarske družbe, ki so izvrševale kolonialno osvajanje in izkoriščanje, so bile
organizirane v obliki državno-privatnega partnerstva ali pa so bile privatne družbe z
državno koncesijo. O začetni kapitalistični akumulaciji z državno pomočjo (in z nele-
galnim pretakanjem javnega denarja v privatne posle) v času renesanse, glej Breznik
2004 in 2009.

odločili, da bodo zgolj *branili profit, ki jim ga prinaša lastništvo kapitala*.⁶

Tukajšnji kapitalisti in njihovi managerji tudi niso pomislili, da bi z delavsko pomočjo zmanjšali produkcijske stroške, kakor je nekdanj storil Henry Ford. Ni jim prišlo na pamet, da bi bilo po zgledu države blaginje z zvišanjem mezd mogoče doseči razredni kompromis in pridobiti delavstvo, da bi pomagal povečati produktivnost dela.

Tukajšnji kapitalisti, njihovi managerji in ideologi se vselej enako bojujejo proti delavskim zahtevam: strašijo javnost s katastrofičnimi napovedmi. A če bi se te katastrofe naposled res zgodile, do njih ne bi prišlo zaradi delavskih zahtev in njihovega uresničenja – temveč zaradi načina, kako se kapitalisti in managerji odzivajo na uresničitev delavskih zahtev. Vso katastrofično futurologijo kapitala in njegovih zastopnikov je mogoče zgostiti v eno samo grožnjo: če moramo povečati mezde, bomo hkrati dvignili tudi cene, s tem pa bomo povzročili padec kupne moči denarja. Tako zares povzročajo učinek, ki mu kapitalisti, njihovi managerji in ideologi pravijo »inflacija«: a učinek te operacije je, da *ohranijo profite, tako da obdržijo stopnjo izkoriščanja nespremenjeno ali jo celo*

⁶ Pisci, ki se na zadevo spoznajo, menijo, da so se najbolj reprezentativni managerji v času tranzicije bolj ukvarjali s pridobivanjem premoženja in moči kakor pa z razvijanjem proizvodnje: »Obračal in konvertiral je delnice ekonomskega, političnega, socialnega, simbolnega in kulturnega kapitala. Zveze, ugled, znanje, drznost, karizma, denar. Bavčar svojega osebnega imperija ni zgradil čez noč.« (Žerdin 2008.) – Nekateri celo menijo, da je to splošna značilnost vseh tranzicij, vključno s slovensko: »Razkritja nečednih insiderskih menedžerskih prevzemov prek 'kaselc podjetij' v Istrabenzu in Pivovarni Laško so za marsikoga šokantna in celo osebno boleča, toda ne glede na 'presenečenje' dejansko postavljajo zgolj logično piko na i slovenske tranzicije. [...] kljub svojstvenemu slovenskemu, dobrih 15 let trajajočemu eksperimentu kontroliranega poddržavljanja nekdanje družbene lastnine z delno notranjo privatizacijo, da bi bila preobrazba tako bolj postopna in bolj 'pravična', se je zgodba končala precej podobno kot v vseh drugih državah, s koncentracijo lastništva v rokah nekaj posameznikov ali družin. Ne glede na to, ali so do tega bogastva prišli bodisi prek političnih zvez bodisi zaradi lastne iznajdljivosti, je obojim skupna predvsem popolna 'ruska' brezskrupuloznost pri izogibanju in kršenju zakonskih določil, zlorabi notranjih informacij ter absolutna odsotnost vseh moralnih zadržkov in etičnih norm. Boško Šrot in Igor Bavčar nista edina, sta pa največja primera tovrstnih nečednih menedžerskih prevzemov.« (Damijan 2008.) – »Predsednik uprave Iskre Dušan Šešok in član uprave [...] Jože Godec sta že skoraj polovična lastnika podjetja Maos, prek katerega je pred dvema letoma 50 menedžerjev izpeljalo menedžerski prevzem Iskre. [...] Spomnimo, da je petdeset menedžerjev Iskre večji delež 39 milijonov evrov 'težkega' prevzema financiralo s posojili.« (Morozov 2008.) – Naposled marsikateri strokovnjak meni, da je pridobitniška gonja značilnost sodobnega kapitalizma na splošno: »Tako so Združene države, največje lastnice na svetu, vsilile svoj nazor, ki temelji na prvenstvu absolutne svobode do podjetništva v službi neomejenega bogatenja posestnikov kapitala. Tako evropskemu modelu, ki si prizadeva ekonomsko dinamiko uravnovežiti z družbenim napredkom, grozi, da bo izginil.« (Peyrelevalde 2005, 8.)

povečajo. Delež na novo proizvedene vrednosti, ki pripade delovnim ljudem, ostaja isti ali pa se nemara celo zmanjšuje. Izkoriščanje ostaja enako ali pa se celo povečuje.⁷

Nasprotniki delavskih zahtev trdijo, da se zaradi prevelikih delavskih pravic, zlasti varstva pred odpuščanjem, in zaradi previsokih mezd zmanjšuje konkurenčna sposobnost slovenskega gospodarstva. Kapitalisti in njihovi managerji trdijo, da tukajšnje gospodarstvo ni konkurenčno, zato ker da so »stroški dela« previsoki. K »stroškom dela« prištevajo tudi davke in prispevke – se pravi, stroške vzdrževanja javnega standarda. S tem samo priznavajo, da so sposobni dosegati profit in akumulacijo kapitala le z izkoriščanjem delovne sile⁸ in s siromašenjem vse družbe, ne pa, denimo, s tehnološkimi in organizacijskimi inovacijami, s kakovostjo izdelkov, z iskanjem tržnih niš, s širjenjem na nove trge in s podobnim delovanjem, kakršno je bilo značilno za klasični kapitalizem.

Sedanji tukajšnji kapitalist zato ne deluje kakor nekdanji industrijski kapitalist. Bolj je podoben plemiču rentniku, ki mu je *pravni naslov*, posest zemljišča, prinašala dohodek: če je menil, da ne dobiva zadosti, je posegel po surovem nasilju, da si je prisvojil več. Sedanji tukajšnji kapita-

⁷ V celotnem kapitalističnem svetu se od osemdesetih let naprej zmanjšuje delež mezd v bruto domačem proizvodu (BDP), povečuje pa se delež profitov. Francoski ekonomist Michel Husson piše o tej težnji: »Glavna značilnost mondializiranega kapitalizma od začetka osemdesetih let naprej je upadanje meznega deleža, z drugimi besedami, zmanjševanje tistega dela bruto domačega proizvoda, ki pripade meznim delavcem. V marksističnem besedišču to pomeni povečevanje stopnje izkoriščanja. [...] to velja za večino dežel tako na svetovnem severu kakor na jugu. [...] Kronologija je povsod podobna: mezdni delež je bil približno stabilen vse do krize sredi sedemdesetih let, ko se je nenadoma povečal. V prvi polovici osemdesetih let pa je prišlo do preobrata: mezdni delež je začel upadati in se je naposled ustalil na zgodovinsko zelo nizki ravni.« (Husson 2008.) – Načini merjenja se razlikujejo, a tendenco je mogoče razbrati. Po izračunih francoskih vladnih ustanov je bil delež mezd v novo ustvarjeni vrednosti francoskih podjetij leta 1982 – 74,2 %, leta 2006 pa 65,8 %: delež je padel za 8,4 %. Po izračunih evropske komisije je delež mezd v Franciji v tem obdobju padel celo za 9,3 %. V Evropski uniji padec deleža mezd v novo ustvarjeni vrednosti znaša 8,6 %. (Prav tam.) V EU je bruto domači proizvod na zaposlenega od leta 1995 (indeks 100) do 2007 zrasel za indeks 122, bruto prihodek na zaposlenega pa za indeks 114. (Škerl Kramberger in Božič 2008.) – Tudi v Sloveniji je v obdobju med 1995 in 2006 delež plač in prejemkov v bruto domačem proizvodu padal (z izjemo kratkega dviga v 2000–2001, ki pa ni dosegel ravni 1995): leta 1995 je znašal malo nad 47 % BDP, leta 2006 44 %, leta 2007 pa je padel že pod 44 % (Dernovšek 2008b: »Dobički podjetij so se od leta 2002 do 2006 skoraj potrojili, njihov delež v BDP pa se je več kot podvojil.«). V Sloveniji je bil delež dobičkov v BDP leta 2003 pod 11,5 %, leta 2007 pa okoli 14,5 %.

⁸ Na to sta že pred časom opozorila Marta Gregorčič in Matjaž Hanžek (Gregorčič in Hanžek 2000). Med letoma 1992 in 1998 so bile v Sloveniji neto investicije v obratnem sorazmerju s plačami kot odstotkom bruto domačega proizvoda. Glej tudi Močnik 2003, 75.

listi ravnaajo, kakor da bi bili »rentniki kapitala«: prepričani so, da jim že zgolj pravni naslov, lastništvo kapitala, mora prinašati dobit – če pa se jim dobit ne zdi zadosti velika, preprosto povečajo izkoriščanje.

KAPITALSKO »RENTNIŠTVO« JE SVETOVNI POJAV

A to, kar se dogaja v tukajšnjem industrijskem kapitalizmu, se dogaja po vsem svetu v vseh vrstah kapitalizma.

Sodobni kapitalisti svoje vloge ne vidijo več v tem, da bi kapital vlagali v *produktivno uporabo* in poskrbeli za dobiček s produkcijo, ki bi jo omogočali s svojim kapitalom. Ženejo se le za dobičkom, do katerega naj bi bili upravičeni že zgolj zato, ker so *lastniki* kapitala. Dobiti si ne pridobivajo z *ekonomsko dejavnostjo*, temveč menijo, da jo mora prinašati že goli *pravni odnos lastništva* kapitala. Vedejo se kot *rentniki*, ki dobivajo dohodek od lastništva kapitala, ne od njegove produktivnosti.⁹

Vzroka za to sta dva različna procesa: eden poteka v notranjih odnosih v podjetjih, drugega pa sproža prehod k postindustrijskim oblikam kapitalističnega produkcijskega načina. Najprej bomo spregovorili o prvem procesu, v katerem kapitalistični razred postaja odveč; drugi proces, zaradi katerega postaja zastarel celotni kapitalistični sistem, pa bomo opisali nekoliko pozneje, ko bomo orisali značilnosti sodobnega kapitalizma.

PRENOS ODLOČANJA OD STAKEHOLDERS NA SHAREHOLDERS

Prvi proces so zgodovinske preobrazbe v nasprotjih med delavci, managerji in lastniki.¹⁰ O teh napetostih so začeli razmišljati že v tridesetih letih v ZDA: lastnina kapitala je bila takrat v ZDA še zelo razpršena, glavnino delničarjev so sestavljali »mali delničarji«. Mali delničarji niso bili kos managerjem, ki so bili strokovnjaki in so imeli tudi vse podatke. Interes delničarjev je pridobivanje profita, medtem ko je interes delavcev, da delajo, se pravi, da podjetje deluje. Dokler managerji niso bili lastniki, je bil tudi njihov interes v tem, da podjetje deluje. Če bi šlo podjetju slabo, bi delničarji lahko prodali delnice in svoj kapital vložili kam dru-

⁹ Adam Smith je takole razmišljal o renti in rentnikih: »Izmed treh stanov [tistih, ki živijo od rente; tistih, ki živijo od mezde; tistih, ki živijo od profita] so [rentniki] edini, ki jih dohodek ne stane niti dela niti skrbi, pač pa prihaja k njim tako rekoč po svoji volji in ne glede na njihove morebitne načrte ali prizadevanja.« (Smith 1999, 357.)

¹⁰ Cohen 2006.

gam; managerji in delavci pa so dobivali dohodek prav od tega, da podjetje deluje naprej. Delavci in managerji niso mogli zapustiti podjetja tako na lahko, kakor so lahko delničarji prodali svoje delnice. Obojim, delavcem in managerjem, je šlo za to, da podjetje obstane, njihov skupni interes je bil, da delajo naprej. Oboji, managerji in delavci, so bili »*stakeholders*«, ti, ki so imeli interes in ki jim je šlo za podjetje – v nasprotju s *shareholders*, lastniki delnic podjetja.

Delničarji so imeli občutek, da za svoj kapital ne dobivajo celotnega dobička – in so skušali pridobiti managerje na svojo stran. Najboljši način, kako pritegniti managerje na stran delničarjev, pa je, da tudi managerji postanejo delničarji. Ko se je to res zgodilo, so managerji prestopili na stran *shareholders* – in delavci so ostali sami proti managementu in lastnikom. S tem se ni podrlo le minimalno zaveznitvo med managementom in delavstvom – temveč so se hudo okrepili tudi pritiski na rentabilnost podjetja, *nekdanja podjetniška tveganja pa so se prenesla na delavce*. Lastniki in managerski lastniki zdaj lahko odtegnejo podjetju svoj kapital, kadar koli se tako odločijo – edinole delavci so poslej zainteresirani, da podjetje deluje. Kapital je dobil dodatni vzvod za izkoriščanje: zdaj lahko izsiljuje delavstvo, da bo zaprl podjetje, če ne bo prinašalo zelo velikih dobičkov. Za dobiček pa poslej šteje edinole tisto, kar sega čez splošno profitno mero.¹¹

Lastnik kapitala poslej ni več »privezan« na podjetje: svoj kapital vložijo tja, kjer mu prinaša največji dobiček. Razvoj finančnih trgov, »financiarizacija« kapitala sta omogočila, da zdaj lahko kroži, cirkulira tudi tisti kapital, ki so mu klasiki rekli »fiksni« kapital (»nepremični« kapital, vložen v stroje, stavbe in podobno). Lastnik kapitala zato ne skrbi več za produkcijo, ta *nekdanja »podjetniška« skrb je zdaj prešla na delavstvo* – zdaj lastnik kapitala samo pazi, da mu lastništvo prinaša čim večji dobiček. Profit zato ni več »podjetniški dobiček«, ni nadomestilo za tveganje, za iznajdljivost, za organizacijo produkcije – temveč je dohodek, ki ga prinaša lastnina redke in zaželene dobrine, kapitala. Dobiček je postal kapitalska renta.

Odločilni preboj pri prenosu moči k delničarjem in pri spremembi podjetniških strategij k brezobzirnemu zagotavljanju delničarskih profitov so izvršili ameriški pokojninski skladi, ki vsiljujejo svoja pravila *corporate governance* podjetjem, v katera investirajo. Francoski ekonomist Jean Peyrelevalde takole opisuje položaj, ki so ga ustvarili ameriški in pozneje tudi evropski pokojninski skladi:

¹¹ Aglietta in Rebérioux 2004.

Moderni kapitalizem je velikanska delniška družba [...]. Njegov temelj je tristo milijonov lastnikov. Ti so navadni državljani bogatih dežel, [...] ki se pripravljajo na pokoj, tako da kapitalizirajo svoje prihranke. Dobro polovico teh prihrankov so zaupali nekaj deset tisočim upravljavcem s kapitalom, strokovnjakom, katerih poklic je, da oplajajo prihranke, ki so jim zaupani. Ti strokovnjaki s strelivom, ki ga imajo v rokah (15.000 milijard dolarjev), zlahka kaznujejo nepokorne in vsiljujejo svoje poglede vodjem nekaj tisoč podjetij, ki kotirajo na borzah, ti managerji so zdaj le predani služabniki neustavljivega stroja. Načela *corporate governance* bodo kmalu vsepovsod prevzela oblast. [...] Že zdaj direktor podjetja, ki se odloči, da bo prevzel konkurenta, da se bo združil z drugim podjetjem, da bo kupil ali prodal cela področja dejavnosti, da bo zaprl tovarne, delokaliziral centre za raziskave in razvoj, da bo odpustil tisoče ljudi – že zdaj tega ne dela na podlagi svobodne ocene o dolgoročnem interesu podjetja, temveč ker se mora podrežati vrhovnemu merilu, da mora ustvarjati vrednost za delničarje.¹²

V teh razmerah so lastniki kapitala postali *rentniki*, ki jim dohodek prinaša posest kapitala, ne njegova produktivna uporaba:

Naša sedanja usoda je v rokah pokojninskih skladov, ki jih v teoriji zanima le naša prihodnost. Produktivni sferi in aktivnemu prebivalstvu [...] vladajo predstavniki, pooblaščenca neaktivnega prebivalstva današnjega in jutrišnjega dne. Ali z ekonomskim svetom že upravljajo upokojenci v svojem interesu, ali produkcijo že organizirajo tisti, ki so jo zapustili ali pa bodo vsak čas izstopili iz nje? Sistematično prizadevanje, da bi ustvarili visoko vrednost za delničarja, bi bilo tedaj zgolj ideološka preobleka za uveljavljanje interesa rentnikov, preoblečeni izraz uveljavljanja prihodnosti na škodo sedanosti, prevod oblasti anglo-saksonskih upokojencev [...] nad celotno svetovno družbo, starih (ali potencialno starih) iz razvitih dežel nad mladimi vseh dežel, skratka, oblasti tistih, ki so »vse bogatejši«, nad temi, ki so »vselej revni«. Visoke realne obrestne mere zadnjih dveh desetletij bi bile tedaj le prevod tega novega gospodstva, te *governance*, ki ne trpi ugovora, te pohlepne, pretirano pohlepne grabežljivosti kapitala.¹³

NI VEČ RAZLOGOV ZA OBSTOJ KAPITALISTIČNEGA RAZREDA

Renta je tisti del presežne vrednosti, ki si jo rentnik prisvaja na osnovi zunaj-ekonomske upravičenosti.¹⁴ Zato je renta v protislovju s podjetni-

¹² Peyreleevade 2005, 53.

¹³ Ibid., 54.

¹⁴ Rentnik je, denimo, posestnik zemljišča, ki odda zemljo v najem poljedelskemu podjetniku. Podjetnik nakupi stroje, priskrbi seme, gnojila ... in najame delavce – ter na tej zemlji organizira kapitalistično proizvodnjo. Ko podjetnik po setvi proda proizvode, z izkupičkom poravnava stroške, ki jih je imel s proizvodnjo v tistem letu (povrne morebitna posojila in plača obresti, izplača delavce, nadomesti stroške, ki jih je imel s semeni, gnojili, z obrabo strojev in tako naprej) – in potem mu ostane še neki prebitek, tista vrednost, ki jo je v tem letu prinesla produktivna uporaba njegovega kapitala. A od tega prebitka mora plačati še najemnino za zemljišče: ta del na novo proizvedene vrednosti, ki jo dobi posestnik zemljišča, ne da bi kar koli prispeval k proizvodnji, – ki jo dobi zgolj zato, ker je posestnik, – ta del presežne vrednosti je *renta*.

škim profitom, ki izhaja iz produktivne naložbe kapitala. Profit je »proizvod« kapitala – medtem ko je renta učinek *pravnega* odnosa, se pravi, *zunaj-ekonomske* prisile. Renta je arhaičen, »predkapitalistični« način prisvajanja presežne vrednosti.¹⁵

Če se kapitalistični razred zdaj vede rentniško in ne več podjetniško, se pravi, če si presežno vrednost prisvaja na podlagi lastništva kapitala, ne pa s produktivno uporabo kapitala – to pomeni, da *proizvodnja zdaj lahko poteka tudi brez kapitalističnega razreda*. S proizvodnjo se ukvarjajo delavke in delavci, inženirji in inženirke, organizatorji proizvodnje in tako naprej, proizvodnjo načrtujejo delavke in delavci v razvojnih oddelkih, projektanti, oblikovalci, s prodajo se ukvarjajo komercialisti, strokovnjaki za trženje in podobno: lastnik kapitala pride šele, ko je proizvod že izdelan in prodan – in pobere svojo kapitalsko rento.

Če lastnik kapitala, kapitalist, ne sodeluje več ne v proizvodnji ne v cirkulaciji, če je dobiček vse bolj renta, ki izhaja iz lastništva kapitala, tedaj ni več ekonomskih razlogov, da bi kapitalistični razred sploh še obstajal.¹⁶ Kapitalistični razred obstaja zgolj še zato, ker ima v privatni

¹⁵ David Ricardo, zadnji klasični politični ekonomist, je velik del svojega teoretskega raziskovanja posvetil dokazovanju, da je renta škodljiva in da bo spodnesla kapitalistični proizvodni način, če ji z odpravo carin na poljedelske proizvode ne bodo odvzeli njene monopolistične narave.

¹⁶ Mitja Gaspari je v intervjuju za *Dnevnik* malone dobesedno izrekel to stališče: »Prezemne operacije do nekaj let nazaj niso bile aktualni problem v slovenskem gospodarstvu. Razen BTC se pred letom 2003 ne spomnim nobene. Vseeno to ni problem, ki bi slovensko gospodarstvo ali potisnil v hude težave ali pa ga potegnil iz težav, ampak le spremljajoči učinek. Precejšnji del slovenskega gospodarstva ni odvisen od tovrstnih poslov ali pa njihovih učinkov, ampak od delovanja mednarodnih trgov. Seveda pa imajo te zadeve v kriznih časih svoj ekonomski in tudi kakšen drug, sociološki ali politični naboj, ki ga je treba imeti v mislih, ko se o tem odloča.« (Cirman in Vuković 2009.) Po Gasparijevem mnenju so privatna lastnina produkcijskih sredstev in z njo povezani procesi »spremljajoči učinek« in ne vplivajo na procese v gospodarstvu – razen v krizi. Gaspari je bil visok funkcionar tako v samoupravnem socializmu (namestnik guvernerja Narodne banke Slovenije, namestnik guvernerja Narodne banke Jugoslavije) kakor v neoliberalnem kapitalizmu (uslužbenec Svetovne banke, finančni minister v vladi RS, guverner Banke Slovenije), zato ta njegova izjava zasluži teoretsko interpretacijo: po njegovem, se zdi, pravne oblike prisvajanja presežne vrednosti ne določajo procesov v ekonomiji. Na eni strani bi torej lahko sklepali, da je bil zanj tudi samoupravni socializem z »družbeno lastnino produkcijskih sredstev« ena izmed zgodovinskih oblik kapitalizma. Na drugi strani so po njegovem v sodobnem kapitalizmu lastniki kapitala in njihovo početje zgolj »spremljajoči učinek«. Po implicitni Gasparijevi teoriji je potemtakem možen »kapitalizem brez kapitalistov«, v katerem produkcijo presežne vrednosti in njeno prisvajanje organizira neka druga skupina: državna in partijska birokracija v zavezništvu z managerji v samoupravnem socializmu, državna in strankarska birokracija v zavezništvu z managerji v neoliberalnem kapitalizmu. V tej luči bi ta čas tukajšnji politični razred živel v tej dilemi: ali razprodaja nacionalnega gospodarstva trans-nacionalnemu kapitalu – in neokolonialna odvisnost; ali pa »managerski odkup«

lasti produkcijska sredstva – se pravi zato, ker mu pravna ureditev z državnim nasiljem, ki uveljavlja to ureditev, zagotavlja monopol nad sredstvi za proizvodnjo.

Monopol kapitalističnega razreda, se pravi, privatna lastnina produkcijskih sredstev, *ločuje* delavstvo od produkcijskih sredstev. S tem proizvajalcem onemogoča, da bi sami sprožili proizvodni proces. Proizvajalke in proizvajalci so prisiljeni, da gredo najprej na trg delovne sile, kjer sklenejo mezdnno pogodbo – kjer se torej »prostovoljno« izročijo kapitalističnemu razredu v izkoriščanje. Z institutom privatne lastnine proizvodnih sredstev država prisilno *ločuje* proizvajalke in proizvajalce od produkcijskih sredstev in jih potiska na trg delovne sile – torej jih sili, da se podreajo kapitalu in njegovemu izkoriščanju.¹⁷

Seveda pa se delavke in delavci upirajo podreditvi pod kapital in kapitalskemu izkoriščanju. Boj med delom in kapitalom je rdeča nit zgodovine kapitalizma. Za naš tukajšnji namen je pomembna zlasti zgodovina bojev v 20. stoletju, saj procesi, ki pravkar potekajo, pripadajo logiki bojev v 20. stoletju in hkrati to logiko v temeljih spreminjajo. Ogledali si bomo logiko bojev med delom in kapitalom v 20. stoletju, zato da bomo razumeli, kaj se dogaja danes in kakšne novosti prinašajo sedanji zgodovinski procesi.

LOGIKA INDUSTRIJSKEGA KAPITALIZMA

Za prvi tretjini 20. stoletja je bila značilna velika industrijska proizvodnja: ta je prevladovala nad drugimi oblikami proizvodnje, določala je njihove ritme, organizacijo in tudi tehnologijo.¹⁸ Delovni proces je potekal v velikih tovarnah, v katerih so se zbirale velike množice delavk in delavcev, notranja organizacija v tovarnah je bila hierarhična, vojaška. V okvir istega podjetja so poskušali zajeti čim daljšo in čim popolnejšo

nacionalnega gospodarstva – in previsoki stroški vzdrževanja parazitskega rentniškega razreda.

¹⁷ Edini »razlog« za obstoj kapitalističnega razreda je zdaj potemtakem država kapitalističnega razreda – se pravi, organizirano in »legitimno« razredno nasilje, ki produktivne razrede ločuje od produkcijskih sredstev in od procesa proizvodnje – in pa seveda delovanje ideoloških aparatov kapitalistične države, ki njeno nasilje legitimirajo, upravičujejo in normalizirajo.

¹⁸ »V vseh družbenih oblikah je neka produkcija, ki določa položaj in vpliv vsem drugim in katere odnosi zatorej tudi določajo položaj in vpliv vsem drugim odnosom. Splošna svetloba je, v katero so potopljene vse druge barve, in prav ona jih preobraža v njihove posebnosti. Posebni eter je, ki določa specifično težo vsega bivanja, ki se kaže v njem. [...] V buržoazni družbi [...] poljedelstvo postaja vse bolj samo industrijska panoga in jo kapital popolnoma obvladuje.« (Marx 1968b, 40–41.)

proizvodno verigo: podjetje Mercator je, denimo, še v devetdesetih letih paslo kravje črede po pašnikih – in ponujalo jogurt v svojih samopostrežnih trgovinah.

Značilna oblika proizvodnega procesa v veliki industriji je tekoči trak. Delovni proces v obliki zapovrstnega sestavljanja proizvoda so uporabljali že v preteklosti. A pravi tekoči trak, na katerem se proizvod premika mimo delavcev, ki ga sestavljajo, je med letoma 1908 in 1915 prvo vpeljalo ameriško podjetje Ford Motor Company.¹⁹ Tovarnar Ford z uvedbo tekočega traku ni samo močno povečal produktivnosti dela, temveč je tudi brezobzirno discipliniral delavce, ki so delali v njegovih tovarnah. Mogoče je celo reči, da je tekoči trak povečal produktivnost dela, *s tem da je discipliniral delavce*.²⁰ Pri delu za tekočim trakom je delavec v celoti podrejen stroju: stroj določa njegove gibe, hitrost dela, moč, ki jo mora delavec uporabiti, delavec se ne sme oddaljiti z delovnega mesta in tako naprej.

Stroj predstavlja celoto delovnega procesa, ki delavcu za tekočim trakom ni dostopna. Za tekočim trakom opravlja samo posamezne gibe, katerih pomena ne more doumeti: v nasprotju z obrtnikom, ki obvladuje celoto delovnega procesa in v delu lahko celo uživa, svojemu proizvodu pa vdihne umetnostne značilnosti, je delavec za tekočim trakom podrejen stroju, nima pojma o celoti procesa, v katerem dela, delo je zanj muka, ponavljanje istih gibov mu prej ali slej pohabi telo, duh pa mu otopeva med dolgimi urami nesmiselnega in ponavljajočega se trpljenja ... Delavcem za tekočim trakom ni treba komunicirati, saj ne sodelujejo drug z drugim, temveč s strojem: koordinacijo med različnimi delovnimi postopki zagotavljajo stroji, ne sodelovanje med delavci kot ljudmi. V številnih Fordovih tovarnah je bilo delavcem celo prepovedano, da bi se med delom pogovarjali. Sicer pa se zaradi hrupa večinoma tako in tako ni bilo mogoče sporazumevati.

Delavčevo in delavkino živo delo je v kapitalističnem delovnem procesu podrejeno diktatu strojev: stroji, proizvodna sredstva pa so izdelek minulega dela, so materializirano prejšnje delo, ki si ga je prisvojil njihov lastnik – kapitalist. V kapitalističnem proizvodnem procesu so proizvodna sredstva *kapital*: preteklo delo, »mrtvo delo« si kot kapital podreja »živo delo«, tisto delo, ki ustvarja nove izdelke in z njimi novo vrednost.

¹⁹ V Evropi je tekoči trak prvi vpeljal avtomobilski proizvajalec Citroën po prvi svetovni vojni.

²⁰ Leta 1904 so iz Fordovih tovarn izgnali sindikate; ponovno so jih dopustili šele leta 1941 pod pritiskom države.

Podreditev delavstva kapitalu se v delovnem procesu uveljavlja kot podrejanje živega dela materializiranemu delu, ki ga poseduje kapitalist kot kapital. V tehnološki sestavi delovnega procesa se potemtakem v vsakem obdobju zgodovinsko »materializira«, konkretizira zgodovinski način, kako si kapital podreja delovno silo. V tehnologiji se materializira, upredmeti podreditev delovne sile kapitalu.

V kapitalističnem delovnem procesu ustvarja novo vrednost samo delovna sila, se pravi, živo delo. Vrednost stroja, »mrtvega« dela, se z izrabo samo prenaša na novi proizvod. Zato je po Marxovi teoriji treba ločiti tisti del kapitala, ki je vložen v produkcijska sredstva (stroje, surovine, prostore in tako naprej), od kapitala, ki je vložen v delovno silo: s proizvodnjo nove vrednosti se povečuje samo ta del kapitala, ki je vložen v delovno silo. Zato Marx ta del kapitala, ki ga kapitalist vlaga v delovno silo, imenuje *variabilni kapital*, saj »variira«, se spreminja, se povečuje. Tisti del kapitala, ki je vložen v produkcijska sredstva in katerega vrednost se v delovnem procesu samo prenaša na nove izdelke, imenuje Marx *konstantni kapital*, saj v produkcijskem procesu ostaja enak, konstanten.

Vrednostno razmerje med konstantnim in variabilnim kapitalom, kakor ga določa tehnična sestava kapitala, Marx imenuje *organska sestava kapitala*.²¹ Kakor smo videli, se v tehnični sestavi kapitala (v razmerju med opredmetenim delom in živim delom) materializira konkretno zgodovinsko razmerje med kapitalom in delovno silo. Marx s pomočjo teh konceptov izpeljuje trditev, da bo razvoj kapitalizma naposled nujno pripeljal do odprave kapitalizma.²² Mi pa si oglejmo, kaj je mogoče s pomočjo teh pojmov dognati o razrednem boju med delavstvom in kapitalom.

²¹ »Sestavo kapitala je treba razumeti v dvojnem pomenu. Če gre za vrednost, jo določa razmerje, v katerem se deli kapital na konstantni kapital ali vrednost produkcijskih sredstev in na variabilni kapital ali vrednost delovne sile [...]. Če pa govorimo o snovi, o tem, kako ta fungira v produkcijskem procesu, se deli vsak kapital na produkcijska sredstva in živo delovno silo; to sestavo določa razmerje med množino uporabljenih produkcijskih sredstev na eni strani in količino dela, ki je potrebna za njihovo uporabo, na drugi strani. Prvo sestavo imenujem *vrednostno sestavo*, drugo pa *tehnično sestavo kapitala*. Med eno in drugo je tesna vzajemna zveza. Da bi to zvezo izrazil, imenujem vrednostno sestavo kapitala, kolikor jo določa njena tehnična sestava in kolikor odseva spremembe v tehnični sestavi, *organsko sestavo kapitala*.« (Marx 1961, 691.)

²² V gonji za dobičkom je kapital prisiljen k nenehnim tehnološkim izboljšavam; s tehnološkimi izboljšavami se povečuje delež produkcijskih sredstev (delež konstantnega kapitala) v delovnem procesu in se zmanjšuje delež živega dela (variabilnega kapitala), ki edino proizvaja novo vrednost. Samodejna logika kapitalističnega proizvodnega načina potemtakem pelje v zmanjševanje akumulacije kapitala – in s tem h koncu kapitalizma. K tej problematiki se bomo vrnili v nadaljevanju.

TEHNOLOŠKO NASILJE KAPITALA
IN POLITIČNI BOJ DELAVSTVA

Z vpeljavo tekočega traku, množične proizvodnje v velikih tovarnah in z drugimi značilnostmi *fordističnega* kapitalizma²³ se je povečalo nasilje kapitala nad posamezno delavko in delavcem. Fordizem je okreplil značilnosti kapitalistične proizvodnje, ki jih je bilo sicer mogoče opaziti že v manufakturni proizvodnji in v zgodnji industriji. Nasilje, ki zagotavlja izkoriščanje, se v kapitalistični proizvodnji kaže zlasti v tem, da se celota proizvodnega procesa vse bolj odtuja od posamezne delavke in delavca. Ta ločitev celote produkcijskega procesa od delovne sile, ki ta proces vendarle poganja, je dvojna:

1. Ločitev materialnih moči delovnega procesa od posamezne delavke in delavca. Ta ločitev se uveljavlja zlasti kot nasilje delovnih sredstev nad delovno silo; delavka in delavec delata »po nareku« stroja, postaneta podrejeni del mašinerije. Nasilje kapitala nad delovno silo s tem privzame obliko nasilja produkcijskih sredstev nad delavcem in delavko – nasilja »mrtvega« dela (dela, materializiranega, utelešenega v delovnih sredstvih) nad »živim« delom.

2. Ločitev intelektualnih moči delovnega procesa od posamezne delavke in delavca. Delavka in delavec nimata več predstave o tem, kako v celoti poteka delovni proces, in ga tudi nista sposobna organizirati (kakor ga lahko, denimo, organizirata delavec in delavka v obrti). Delavec in delavka za tekočim trakom sta lahko slabo kvalificirana, saj se postopkom, ki jih morata opraviti na delovnem mestu, priučita v nekaj dneh. Prav zaradi te svoje neizobraženosti sta tudi »fleksibilna«, sposobna, da hitro in brez posebnih težav prehajata z enega delovnega mesta na drugo: tudi postopkom na novem delovnem mestu se bosta priučila v nekaj dnevih. Ker nekvalificirana fordistična delavka in delavec zlahka prehajata z enega delovnega mesta na drugo, lahko brez težav tudi prehajata iz ene industrijske panoge v drugo. V fordističnem kapitalizmu delavka in delavec vse bolj izgubljata posebnosti, povezane s panogo, v kateri delata – saj je panoga njunega dela vse bolj stvar naključja, priložnosti za zaposlitev in podobno. Fordistična delavka in delavec vse bolj postajata delavca *na splošno*, delavstvo pa se preobraža v proletarsko množico.

Ločitev delovne sile od intelektualnih moči produkcijskega procesa je temeljna poteza fordizma; nanjo je mogoče zreducirati tudi ločitev delov-

²³ Več o fordistični fazi v razvoju kapitalizma, glej v Močnik 2006.

ne sile od materialnih produkcijskih sredstev, ki je temeljna strukturna ločnica v začetnih fazah kapitalističnega produkcijskega načina.²⁴

Materialna produkcijska sredstva so namreč zgolj snovna, materialna stran intelektualnih dosežkov celotne zgodovine človeštva. Ločitev proizvajalcev od produkcijskih sredstev je ločitev od materialne in »duhovne« razsežnosti produkcijskih sredstev, je torej *hkrati materialna in kulturna razlastitev*, ekspropriacija delovnih razredov.

- Organizacija delovnega procesa v fordistični industriji je bistveno bolj podvrгла delovno silo kapitalu, kakor pa jo je kapital lahko obvladoval v začetkih industrije in še prej v manufakturi. A s tem, da je posplošila tovarniški model, da je iz delavk in delavcev raznih panog naredila »delavce na splošno«, je ustvarila množičen proletariat, družbeno podlago za *politično* organiziranje delavskega razreda.

POLITIČNO ORGANIZIRANJE FORDISTIČNEGA PROLETARIATA

Značilnosti množičnega industrijskega proletariata izhajajo iz produkcijskega načina, ki ta razred »proizvaja«, se pravi, iz specifično fordistične organizacije eksploatacije v delovnem procesu. Ta proletariat je delovna sila, ki je na eni strani *odtrgana* od intelektualnih moči delovnega procesa - na drugi strani pa je množična delovna sila, ki v ekonomskem procesu deluje hkrati kot množična produkcijska moč *in kot množični porabnik* proizvodov serijske množične produkcije. Te značilnosti, ki izhajajo iz organizacije produkcije in cirkulacije/porabe v fordističnem kapitalizmu, določajo okoliščine in pogoje, v katerih se delovna sila v tej fazi kapitalizma *politično organizira*.

Delovna sila se *politično* organizira, samo če se ji posreči, da iz delovne sile, posebne oblike obstoja kapitala, postane *delavski razred*. Vzpostavitev delovne sile v delavski razred je »prvo« politično dejanje delovne sile - in je hkrati dejanje *razrednega boja*, s katerim se delovna sila upre razrednemu boju kapitalističnega razreda, ki jo prav dela za delovno silo, to je, za posebno obliko obstoja kapitala (za variabilni kapital - za tisti del kapitala, ki proizvaja novo vrednost). Vzpostavitev delavskega razreda je potemtakem *dosežek razrednega boja* in je hkrati politično dejanje, ki šele omogoči specifični politični boj delavskega razreda, se pravi, po-

²⁴ Prav to, da so delavke in delavci brez delovnih sredstev, da so jim bila produkcijska sredstva v razrednem boju odvzeta, jih sili, da morajo na trg, kjer prodajajo svojo delovno silo in se z »ekvivalentno menjavo« na trgu, v cirkulaciji, izročajo izkoriščanju v produkciji.

seбно delavsko razredno politiko. Torej je tudi možnost delavske razredne politike sama šele dosežek razrednega boja – in je le druga stran »samo-vzpostavitve« delavskega razreda skozi razredni boj.

V položaju, ki ga je določal fordistični kapitalizem, si je morala delovna sila najprej prisvojiti *intelektualne kapacitete*, ki jih ji je bil odvzel kapitalistični razred s svojim razrednim bojem. Delovna sila se je lahko konstituirala v razred in se vzpostavila kot politična sila, če se je organizirala v intelektualno silo – v kolektivnega intelektualca, se pravi, v *politično stranko*. Politična stranka delovne sile je bila organizacijska oblika razrednega boja, s katero si je delavstvo najprej »prisvojilo« intelektualne potenciale, ki so mu omogočili refleksijo njegovega zgodovinskega položaja. Kolektivni intelektualec delovne sile je bil zato nujno *teoretski* kolektivni intelektualec, saj je lahko delavstvo samo s teorijo, s teoretsko analizo kapitalističnega načina »doumelo«, torej politično konstituiralo svoj družbeni in zgodovinski položaj: to je bila že prva politična poteza v razrednem boju delavskega razreda v fordističnem kapitalizmu.

Politične stranke delavskega razreda so se razlikovale od drugih političnih strank, saj so se lahko vzpostavile le tako, da so postavile pod vprašaj lastni obstoj. Za delavske stranke je bil njihov obstoj problematičen iz vrste razlogov.

a. Stranka delavskega razreda je nastala zaradi *nezadostnosti* v delovni sili – zato ker je fordistična delovna sila razlaščen intelektualnih razsežnosti produkcijskega procesa in ker je, širše, oropana kulturne in »duhovne« dediščine človeštva; naloga stranke je, da poskrbi za prisvojitev teh intelektualnih potencialov, da torej samo sebe odpravi.

b. Stranka delavskega razreda je ena izmed strank v buržoaznem političnem polju – in je hkrati tudi posebna stranka, katere cilj je odprava kapitalizma in z njim tudi buržoaznega političnega polja.

Minimalno merilo, po katerem je mogoče soditi, ali je neka stranka delavska, je potemtakem v tem, da taka stranka ne misli, da naj bi bil njen obstoj nekaj samoumevnega, – in da zanjo tudi kapitalizem ni ne samoumeven ne nujen.

Zgodovinsko se je delavski razred organiziral v socialdemokratskih in komunističnih strankah. Ne ene ne druge niso prišle tako daleč, da bi uresničile program, ki jim je strukturno pripadal kot strankam delavskega razreda. Socialna demokracija je od reformistične poti v socializem že zelo kmalu prešla k reformističnemu ohranjanju kapitalizma.²⁵ Komunistične stranke pa so z državno-partijskim modelom zadrževale ra-

²⁵ Več o tem v Lešnik 1994.

zredni boj delavskega razreda včasih z represijo, večinoma pa tako, da so v njegovem imenu določale, kaj je za delovne ljudi dobro in kaj »v resnici« hočejo – in so tem »zahtevam« hkrati že tudi stregle.²⁶ V obeh različicah je razredni boj vladajočih zastopnikov kapitala pridobil obliko porabništva, potrošništva: prebivalstvo je bilo na eni strani porabnik socialne države – na drugi strani pa je zagotavljalo porabo, ki je omogočala kapitalsko akumulacijo. V obeh razsežnostih, v politični in v ekonomski, je postal odločilen ideološki dejavnik: prepričanje množic, da res potrebujejo to, kar jim nudita država in trg – in da res potrebujejo državo in trg, da jim kaj ponujata. Kljub raznim proti-potrošniškim gibanjem, letu 1968 navkljub, ideološki čar porabništva ni nikoli minil. Še slabše: uničene socialne države so porabniki socialdemokratske države sprejeli brez odpora, ker so jih prepričali, da je edino pravo in zanesljivo potrošništvo *tržno* porabništvo. V komunistični različici pa so se uprli, ko je zmanjkalo ponudbe obeh strani.

Veliki dosežek, ki so ga v dvajsetem stoletju izbojevale delovne množice – socialna država (v socialdemokratski različici v središču svetovnega kapitalističnega sistema in v real-socialistični različici na njegovih obrobjih), je prav zaradi politične prevlade socialdemokratskih in komunističnih strank paradoksnost postal svojevrstna zgodovinska past. Socialna država dvajsetega stoletja je zdaj za nazaj videti kot uresničena utopija, a v marsičem je pomembno zavrla emancipacijske boje človeštva. Etatiistična blokada političnih procesov, ki je bila značilna za socialno državo v obeh različicah, je naposled pripomogla tudi k njenemu zgodovinskemu porazu. Socialna država se ni zmoгла ubraniti pred neoliberalno kontrarevolucijo ne v socialdemokratski ne v komunistični različici. Za sedanje protikapitalistične boje je bistveno, da doženemo, v čem je bila šibkost socialne države, da se ni mogla upreti liberalni kontrarevoluciji.

²⁶ Jugoslovanski samoupravni socializem je bil pomembna izjema, saj je skušal zavestno prebiti zgodovinsko jalovo alternativo med socialdemokratskim popravljanjem kapitalizma in državno-partijsko reprodukcijo »prehodnega obdobja«. Tudi na svetovno krizo v osemdesetih letih dvajsetega stoletja se je jugoslovanski samoupravni socializem odzval izvirno in ustvarjalno: politični boji v osemdesetih so v samoupravni sistem začeli vgrajevati nove oblike demokracije in mehanizme uveljavljanja človekovih pravic. Široki sloji prebivalstva teh političnih prizadevanj niso podprli, temveč so šli za državno-partijskimi (političnimi in zlasti kulturnimi) birokracijami, ki so se tudi deklarativno odpovedale socialističnemu projektu, odkrito prestopile na stran svetovnega neoliberalnega imperializma – in se tako ohranile na oblasti, četudi so poslej zgolj lokalni izvrševalci svetovnega liberalnega gospodstva. Neoliberalna tranzicija je rezultat politične zmage državno-partijskih (real-socialističnih) nomenklatur nad zgodovinskimi dosežki samoupravnega socializma.

SOCIALNA DRŽAVA IN NJENE MEJE

Etatiistična struktura socialne države se je v obeh različicah uveljavljala tako, da je pravno urejanje prevladovalo nad političnimi procesi. Politične birokracije (organizirane v središču v večstrankarski politični establišment, v realnem socializmu pa večinoma – dejansko povsod – v enostrankarski establišment) so delovale s pomočjo državnih upravnih aparatov pod političnimi pritiski, ki so prihajali *iz zunanjosti državno-strankarskega aparata*. Gledano za nazaj: edina razlika med večstrankarskimi in enostrankarskimi sistemi je bila v tem, da so bili frakcijski boji politične birokracije v meščanskih »demokracijah« institucionalizirani, v enostrankarskih »ljudskih demokracijah« pa niso bili, kar je zmagovalnim frakcijam omogočalo, da so občasno izločile premagane frakcije iz državno-partijskega establišmenta. V obeh primerih je sistem državnih institucij težil k depolitizaciji družbenih procesov, s tem pa se je že vnaprej onespobil, da bi se pozneje mogel upreti neoliberalni kontrarevoluciji: neoliberalizem je z državnimi ukrepi brez posebnih težav nadomestil etatizirane oblike družbene solidarnosti s tržnimi mehanizmi.²⁷

Pravni fetišizem je značilna meščanska, buržoazna metoda družbenega gospodstva. V kapitalizmu sta odločilni dve razsežnosti, v katerih deluje pravo: ekonomska razsežnost in politična razsežnost.

V *ekonomski sferi* pravo zagotavlja temeljne pogoje za specifično kapitalistični način izkoriščanja.

Pravo ureja produkcijska razmerja kapitalističnega izkoriščanja, tako da *od njih abstrahira*.²⁸ Pravo ureja procese menjave in torej deluje na

²⁷ Jugoslovanski sistem samoupravnega socializma je poskusil odgovoriti na zagate etatiistične socialne države. S »samoupravnimi interesnimi skupnostmi« je institucionaliziral zunaj-institucionalne pritiske na državo-partijo, a jih je hkrati tudi *depolitiziral*. Monopol političnih razprav je formalno sicer obdržala zveza komunistov, a dejansko ga je prepustila svojemu podrejenemu partnerju v državnem establišmentu, kulturni birokraciji. Medtem ko se je Zveza komunistov vse bolj ukvarjala s tehničnimi vprašanji družbenega in gospodarskega managementa, je kulturna birokracija prevzela hegemonijo z dominantno identitetno ideologijo: s tem je priskrbelo politični birokraciji legitimnost za veliki manever odprave socializma in vpeljave liberalnega kapitalizma. Politična birokracija je najprej ustanovila identitetne države, potem je podržavila nekdanjo »družbeno lastnino« (nujen vmesni korak) in naposled privatizirala državno lastnino.

²⁸ O vlogi prava v kapitalističnem produkcijskem načinu pravi Louis Althusser takole: »[...] konkretni *predmet* prava so kapitalistična produkcijska razmerja, prav kolikor pravo od njih izrecno *abstrahira*. [...] abstrakcija pa je, prav kakor negacija, vselej *določena* abstrakcija. Meščansko pravo ne abstrahira od česar koli, temveč od določenega konkretnega predmeta, katerega delovanje 'mora' urejati, kateremu ureja funkcioniranje – namreč *kapitalistična produkcijska razmerja*.« (Althusser 1995, 200.)

področju cirkulacije: na področju menjave-cirkulacije meščansko pravo zagotavlja ekvivalentno menjavo, se pravi, da menjava blaga in storitev poteka po pravični ceni, da vsakdo izmed menjalcev dobi tisto, kar mu po pravici pritiče. Buržoazno pravo ureja kapitalistična izkoriščevalska razmerja v produkciji prav s tem, da se omejuje na urejanje odnosov v menjavi-cirkulaciji in *prek urejanja odnosov v cirkulaciji zagotavlja izkoriščanje v produkciji*. Za kapitalistični način izkoriščanja je značilno, da ga omogoča ekvivalentna (»pravična«) menjava med enakimi in svobodnimi osebami na svobodnem trgu. Pogoj za specifično kapitalistično eksploatacijo je v tem, da sta sfera menjave-cirkulacije in produkcije *ločeni*. Meščansko pravo prav s tem, da »abstrahira« od sfere produkcije, zagotavlja to ločitev. Buržoazno pravo s svojo abstraktnostjo ločuje sfero cirkulacije, ki jo ureja, od sfere produkcije, od katere abstrahira.

V *politični sferi* je buržoazno pravo prav tako odločilen dejavnik, saj jo konstituira. Vzpostavitev posebne družbene sfere – politične sfere, v kateri so vsi svobodni in enaki, je zgodovinski dosežek buržoaznih revolucij. Meščansko pravo na področje države prenese model pogodbene pravne osebe in iz nje naredi abstraktnega osebka politične sfere, svobodno in enakopravno državljanke in državljan. S tem vzpostavi homogeno polje, v katerem je mogoče družbena protislovja in antagonizme *predstaviti kot* razlikujoča se politična stališča v okviru homogene politične debate. To je bil sicer velik napredek v pacifikaciji družbenega življenja – vendar pa tudi velik napredek v tehniki gospodarstva. Večjih družbenih sprememb poslej namreč ni mogoče uveljaviti, ne da bi spremenili pravni red: prelom v pravnem redu pa njegovi nasprotniki zlahka prikazujejo kot kršitev pravnega reda.²⁹

V moderni državi, kakršna je nastala z meščansko revolucijo, so se politični dosežki bojov delovnih množic nujno izrazili v pravnih predpisih. To je bil edini način, kako jih je bilo mogoče zavarovati in utrditi: kot pravice iz dela in kot socialne pravice. V socialni državi so obojne pravice delovale kot nekakšna »pogodba vseh pogodb«: kot pogoji, s katerimi je bilo mogoče skleniti katero koli delovno pogodbo, kot pogoji državljanškega sožitja. Pravice iz dela in socialne pravice so v socialni državi delo-

²⁹ Tako, denimo, v poljudni zavesti javnih občil ta čas velja, da naj bi bile socialistične nacionalizacije premoženja kapitalistov in veleposestnikov »krivične«. Velja pa tudi, da naj bi bile denacionalizacije (in na splošno privatizacija nacionalnega bogastva) nekaj »pravičnega«. A oboje, nacionalizacija in denacionalizacija, sta pravna ukrepa, ki ju izvrši država v razrednem interesu: socialistična država nacionalizira v interesu delovnega ljudstva, kapitalistična država denacionalizira v interesu kapitalističnega razreda.

vale kot minimalna raven, na kateri je bilo še mogoče in še dopustno privoliti v izkoriščanje. Delovale so torej kot *socialna mezda*.

Uspehi v političnih bojih v socialni državi so tako paradoksnost peljali v depolitizacijo družbenega življenja. Tisto, kar je bilo politično izbojevano, je postalo pravna institucija, ki so jo zagotavljali državni aparati in za katero so skrbele, jo nadalje razvijale in krepile strankarske birokracije. Kakor je kapitalistična ekonomija integrirala delovne množice s tem, da jih je naredila za svoje množične porabnike – tako sta socialdemokratska in realsocialistična država depolitizirali množice s tem, da sta jih naredili za porabnike svojih socialnih storitev.

Enega izmed razlogov za zgodovinsko blokado delavskega gibanja v fordističnem obdobju kapitalizma je potemtakem iskati v *porabniški* naravi fordistične delovne sile. Množice, ki so v sferi produkcije delovna sila, so v sferi cirkulacije porabnik, množični potrošnik fordistično proizvedenih množičnih dobrin. Porabništvo delovnih množic je bistvena prava v fordističnem kapitalizmu: zagotavlja tako tržno realizacijo proizvedenih dobrin in s tem nadaljnjo kapitalistično akumulacijo – kakor tudi socialni mir in s tem nadaljnjo reprodukcijo kapitalističnih odnosov.

Na političnem prizorišču porabniška logika potiska delovne razrede, da se vzpostavijo v porabnike ali potrošnike socialne države. Ta logika hkrati streže interesom strankarskih birokracij, saj se lahko uveljavijo kot posrednik, ki prek države zagotavlja polno zaposlenost, množično porabniško sposobnost in razne socialne pravice in pravice iz dela.

V tem zgodovinskem položaju je bilo na videz vse odvisno od ideološkega dejavnika: od tega, ali je mogoče ohranjati pravne regulacije socialne države (socialne pravice, pravice iz dela in podobno) v statusu »socialne mezde«. To se pravi: vse je postajalo odvisno od tega, ali je bilo mogoče ohranjati vsaj minimalno *politizacijo* družbenih odnosov, vsaj minimalno stopnjo razrednega boja, vsaj minimalni odpor izkoriščanju.

Brž ko je popustila vsaj minimalna politizacija delovnih množic, je lahko kapital vsilil svoj pogled: socialne pravice in pravice iz dela poslej niso več delovale kot socialna mezda, temveč kot dohodek, ki izhaja iz pravne ureditve, torej iz zunaj-ekonomske prisile. Kapital je tedaj napadel »razsipno državo«, ki naj bi zmanjševala konkurenčno sposobnost gospodarstva, ohranjala toge delovne odnose in s tem hromila produktivno dejavnost in podobno. S stališča kapitala so institucije socialne države neracionalne na dva načina.

1. Na eni strani usmerjajo del novo ustvarjene vrednosti v socialne storitve in jih s tem odtegujejo kapitalski akumulaciji; del vrednosti trošijo

za drage in slabo organizirane birokratske aparate družbenih storitev (javnega šolstva, zdravstva, pokojninskega sistema, socialnega varstva), namesto da bi jo koristno investirali v dejavnosti, ki prinašajo dobiček.

2. Pomembna področja storitev, na katerih bi bilo mogoče organizirati donosne dejavnosti, odteguje kapitalski podjetnosti.

Depolitizacija, ki je značilna za sedANJI liberalni kapitalizem, je potemtakem zgolj enostranska: ofenziva kapitala je depolitizirala, to je, politično razorožila delovne množice, ni pa depolitizirala kapitalističnih razredov.

Z drugimi besedami to pomeni: enostranska depolitizacija je razdrila družbeno vzpostavitev delovne sile v delavski razred; politično dejaven je ostal samo kapitalistični razred. Če nekoliko pretiramo: edini razredni boj, ki zdaj poteka, je razredni boj kapitalističnega razreda.

A do tega ni prišlo zgolj zaradi počasne depolitizacije delavstva, ki so jo v fordistični socialni državi povzročali ekonomski procesi, prakse strankarskih birokracij in strukturni učinki pravne regulacije. Do sedanjega položaja je prišlo zaradi zgodovinske koincidence, ki je bila bržkone naključna: politična razorožitev delovnih množic in ponovni zagon razrednega boja kapitalističnega razreda sta sovpadla s temeljno preobrazbo v samem produkcijskem načinu kapitalizma. Preobrazbo v produkcijskem načinu pa je povzročil hkratni učinek dveh procesov, ki sicer nista bila povezana: učinki razrednega boja fordističnega delavstva in dosežki socialne države – ter tehnološka revolucija, ki so jo sprožile nove informacijske in komunikacijske tehnologije.

TEHNIČNA SESTAVA DELOVNE SILE IN POLITIČNA SESTAVA DELAVSKEGA RAZREDA

V sodobnem kapitalizmu je prišlo do temeljne preobrazbe, zato ker se je spremenil kraj, kjer poteka tista *ločitev*, ki je strukturni pogoj za možnost kapitalističnega produkcijskega načina. Vse doslej je kapitalizem omogočala ločitev delovne sile od produkcijskih sredstev. Nosilci delovne sile, delavke in delavci, so se lahko vključili v produkcijski proces samo prek trga, kjer so prodali svojo delovno silo po ceni (mezdi), ki so jo določala zgodovinska razmerja razrednega boja, kupec delovne sile (kapitalist) pa je potem v produkcijskem procesu uporabil *uporabno* vrednost delovne sile, ki je v tem, da je sposobna proizvesti več vrednosti, kakor pa je sama vredna.³⁰

³⁰ Vrednost delovne sile je sicer zgodovinska kategorija: odvisna je od tega, kaj v nekem določenem zgodovinskem trenutku v neki družbi velja za *eksistenčni minimum*, se pravi, za najmanjšo količino dobrin, s katero je še mogoče preživeti. Vrednost delovne sile

Uporabo delovne sile, to je, izkoriščanje delavke in delavca, je kapitalist organiziral z organizacijo delovnega procesa. V glavnem si je prizadeval, da bi povečal produktivnost dela: ob večji produktivnosti dela delavec in delavka v krajšem času proizvedeta vrednost, s katero nadomestita svojo mezdo – in lahko začneta prej proizvajati presežno vrednost, ki si jo prisvoji kapitalist. Tehnična organizacija proizvodnje je potemtakem konkretni dispozitiv za proizvajanje presežne vrednosti (za izkoriščanje) – in nespremenljiv pogoj, ki se mu mora delovna sila prilagoditi, če hoče proizvajati. Producerska sredstva so v kapitalističnem proizvodnem načinu hkrati sredstva za izžemanje presežne vrednosti iz delavke in delavca – in sredstva, ki delavko in delavca prisilijo v izkoriščanje in ju disciplinirajo med izkoriščanjem. Producerska sredstva s samo svojo tehnologijo določajo, kako delovna sila deluje med delovnim procesom – in kakšna mora biti, da se bo v delovni proces sploh lahko vključila: kvalificirana ali nekvalificirana, dobro izučena ali hitro priučljiva, močna ali spretna, bliskovita ali vztrajna, rutinska ali iznajdljiva, molčeča ali družabna ... Ko kapital vključi delovno silo v produkcijski proces, ko si jo torej podreja, jo hkrati tudi oblikuje in preoblikuje: to »obliko«, ki jo kapital vtisne delovni sili, da bi si jo podredil in ko si jo podreja, so teoretiki italijanskega operaizma imenovali *tehnična sestava delovne sile*.³¹ Tehnična sestava delovne sile je potemtakem rezultat neposrednega in konkretnega nasilja, ki ga kapital izvršuje nad delavko in delavcem – je torej neposredni in najbolj konkretni rezultat razrednega boja kapitalističnega razreda.

Kapital potemtakem v »prvem momentu« določa delavko in delavca ne samo kot delovno silo, temveč ju določa kot *zgodovinsko konkretno izoblikovano delovno silo*, saj določa, kakšna je tehnična sestava delovne sile, ko deluje pod poveljstvom kapitala. V fordistični fazi kapitalizma se ta določitev delavke in delavca raztegne čez njuno celotno življenje: kapital ju določa kot delovno silo in s tem odloča o njuni izobrazbi, o njunih življenjskih ritmih (kdaj vstajata, kdaj spita, kdaj se zabavata), o njunem življenjskem ciklu (koliko časa hodita v šolo, kdaj se zaposlita, poročita, imata otroke, odideta v pokoj), celo o njuni mentaliteti in kulturi ... A v

je odvisna tudi od drugih okoliščin: ali so zaposleni enakomerno vsi prebivalci dežele – ali pa delajo za mezdo pretežno moški, ki vzdržujejo družine; kolikšna je »rezervna industrijska armada brezposelnih«, ki pritiska na trg delovne sile; kdaj se otroci ekonomsko osamosvojijo; in seveda od tega, kako dobro sta organizirani nasprotujoči si strani v kapitalnem odnosu, delavstvo in kapital.

³¹ Izraz se zgleduje pri Marxovem konceptu »tehnične sestave kapitala« (glej opombo 21).

fordizmu sta delavka in delavec tudi potrošnika produktov kapitalistične proizvodnje: kapital določa, kaj bosta kupila in kdaj, kakšni bosta njuna kuhinja in spalnica, kakšen hladilnik in pralni stroj, kako se bosta oblačila, kaj bosta jedla, kakšen televizor bosta imela in kaj bosta na njem videla ...

To so pogoji, v katerih delavke in delavci organizirajo svoj odpor proti kapitalu. Uprejo se lahko, le če se organizirajo v razred – se pravi, uprejo se lahko samo politično. Organizacijska oblika, ki si jo izdelajo delavke in delavci v odporu proti kapitalu, je *politična sestava delavskega razreda*. Delavstvo si politično sestavo razreda vselej organizira v konkretni zgodovinski situaciji, ki jo v temelju določa njegova podrejenost kapitalu, ki jo torej nad-določa tehnična sestava delovne sile. Politični sestavi delavskega razreda, kakor jo nad-določa tehnična sestava delovne sile, pa pravimo *razredna sestava delavskega razreda*.

Doslej smo zgodovinski proces delavskega odpora opisovali s stališča delavstva: podreitev delovne sile kapitalu določi tehnično sestavo delovne sile, ta pa nad-določa zgodovinski položaj, v katerem se delavstvo politično organizira v razred.

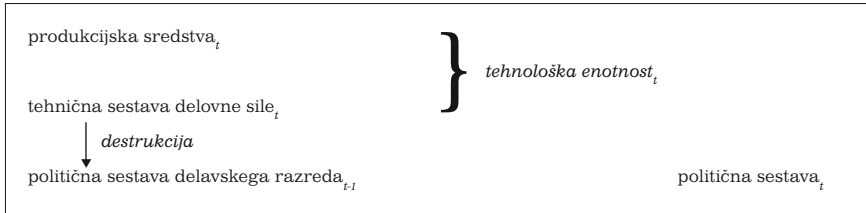
Če pa pogledamo s stališča kapitala, lahko rečemo, da je *tehnična sestava delovne sile* vsakokrat en zgodovinski odgovor kapitala na *prejšnjo* razredno sestavo delavskega razreda. Strukturno je potemtakem delavstvo vselej v prednosti – če mu le zgodovinsko uspe organizirati politično sestavo delavskega razreda.³²

ELEMENTARNA STRUKTURA RAZREDNEGA BOJA

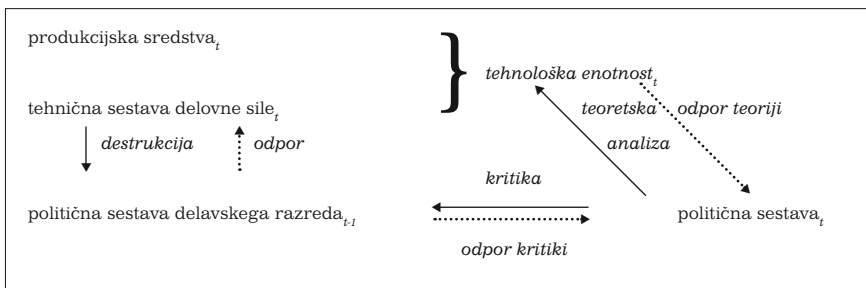
To elementarno strukturo razrednega boja v kapitalizmu lahko shematično prikažemo z matrico. Nesimetričnost med bojem kapitalističnega razreda in bojem delavskega razreda je v matrici prikazana z *razmikom* med tehnološko enotnostjo produkcijskih sredstev in delovne sile v trenutku t (ta tehnološka enotnost je odgovor kapitalističnega razreda na politično sestavo delavskega razreda v *predhodnem* trenutku $t-1$) in novo politično sestavo delavskega razreda v trenutku t , ki destabilizira

³² Po teoriji, ki so jo italijanski teoretiki-aktivisti razvili v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja (Romano Alquati, Raniero Panzieri, Mario Tronti, Sergio Bologna in drugi; gl. Turchetto 2001), vsaki stopnji v razvoju kapitalizma ustreza posebna zgodovinska *razredna sestava*, katere nosilec je neka določena skupina delavstva. 1848–1871: hegemonna skupina so urbanizirani množični delavci na začetkih velike industrije; 1871–1917: nosilci razredne sestave so profesionalni delavci preciznih industrij; 1917–1969: množični delavci fordistične industrije; od 1969 naprej pa naj bi postala hegemonna »figura« proletariata »družbeni delavec«.

strukturo dominacije in eksploatacije. »Elementarna struktura« potemtakem ni nikakršna »struktura«, saj jo prelamlja notranje protislovje, razredni boj, zato je tudi časovno premaknjena glede na samo sebe. Zgodovinski čas razrednega boja delavskega razreda je drugačen od časa razrednega boja kapitalističnega razreda.

Osnovno dinamiko razrednega boja lahko z matrico prikažemo, tako da vanjo vnesemo glavna antagonistična razmerja:

Boj delavskega razreda je dvojen:

1. V okviru obstoječih razmerij dominacije in eksploatacije poteka »sindikalistični odpor«, ki zmanjšuje stopnjo izkoriščanja, blaži surovost razrednega gospostva, vendar ne spodnaša gospostva samega. Ta boj pripada »preteklosti« razrednega boja delavskega razreda. Uspešen bo le, če se bo zavedal, da je pravzaprav anahronističen³³ in da mora potemtaka

³³ »Anahronističen« je glede na novo politično sestavo delavskega razreda, ne »absolutno«. Glavna ideja naše konceptualizacije je prav v tem, da ni nobenega »enotnega časa strukture«, da tudi ni »linearnega« časa. Razredni boj delovnih množic proizvaja svoj zgodovinski čas: odpor v okviru razmerij gospostva in izkoriščanja je »anahronističen«, samo če delovnim množicam uspe, da vzpostavijo razredno politično sestavo, ki ta okvir revolucionarno spodbija. A v tem primeru imajo »zastarele« oblike razrednega boja že tudi svoje posebno mesto in vlogo v okviru razredne strategije delovnih razredov. Tiste politike, ki verjamejo v »absolutno zastarelost« teh ali onih oblik razrednega boja (denimo, sindikalnega odpora), so sektaške in zlasti nevarne v zgodovinskih obdobjih, ko delavstvu v dominantnih oblikah proizvodnje presežne vrednosti še ni uspelo, da se politično vzpostavi kot razred. To je prav sedanji položaj: delavstvo v dominantni

kem svojo »zastarelost« vdelati v samo svojo taktiko. Konkretno taktične poteze sindikalističnega razrednega boja bodo uspešne, če bodo omogočale primarno in nadrejeno obliko razrednega boja delovnih razredov – to pa je politični boj za odpravo kapitalizma.³⁴

2. Politični razredni boj spodnaša samo strukturo dominacije in eksploatacije – in v tem revolucionarnem delovanju vzpostavlja politično sestavo delavskega razreda. V vsakem zgodovinskem trenutku se delavski razred vzpostavi šele skoz to razsežnost razrednega boja. Ta boj ima dve raznorodni sestavini.

a. Na eni strani teoretsko analizira in praktično kritizira-odpravlja konkretno zgodovinsko »tehnološko enotnost«, ki jo v tem trenutku uveljavlja razredni boj kapitalističnega razreda.

b. Hkrati pa opravlja »samokritiko«, s katero se emancipira od poprejšnjih oblik razrednega boja delovnih množic, ki so v tem trenutku že anahronistične. Najuspešnejša »samokritika« je v tem, da pretekle oblike razredne politične sestave vdela, integrira v strategije sedanje politične sestave.

Fordizem je tako iz tovarne izgnal strokovnega delavca in ga nadomestil s slabše izobraženim delavcem. Fordistični delavec je bistveno bolj odvisen od kapitala, saj se na vsakem novem delovnem mestu vsakokrat priuči zgolj operacijam, ki veljajo na tem mestu. Fordistični delavec je tudi bolj podrejen notranji tovarniški hierarhiji kakor strokovni delavec precizne industrije. Na začetku je fordizem iz tovarne izgnal sindikate. S časom si je fordistični kapital podredil celotno življenje delovnih množic tako pri delu in v produkciji kakor v prostem času in konsumpciji.

Vendar se je delavstvo prav v tem novem položaju, ki ga je ustvaril kapital, ko je razbijal politično sestavo predfordističnega strokovno usposobljenega proletariata, organiziralo v novo razredno sestavo, s katero je ustvarilo socialno državo. Socialna država je organizirala ponovno prisvajanje družbenih moči, ki jih je bil kapital odvezel celotni družbi. Na svoj etatični način je vračala intelektualne moči produkcijskih procesov vsem pripadnikom družbe skoz javno šolstvo; solidarnost med gene-

produkciji, v kognitivni produkciji, se še ni razredno politično organiziralo. Edina politična oblika razrednega boja delovnih razredov je ta čas še zmerom sindikalni boj, ki ga bojuje industrijski proletariat.

³⁴ »Sindikati delujejo dobro kot središča odpora proti nasilju kapitala. Uspeh izostane deloma, brž ko svoje moči ne uporabljajo stvari primerno. Uspeh izostane povsem, brž ko se omejujejo na majhne praske z učinki obstoječega sistema, namesto da bi ga hkrati poskušali spremeniti, namesto da bi uporabljali svoje organizirane sile kot vzvod za dokončno osvoboditev delavskega razreda, to je, za dokončno odpravo mezdnega sistema.« (Marx 1968a, 220.)

racijami je znova vzpostavljala zunaj kapitalskega odnosa in zunaj tržnih odnosov (a tudi zunaj tradicionalnih sorodstvenih odnosov) s pokojninskimi sistemi; povrnila je družbeno solidarnost z javnim zdravstvom in socialnim skrbstvom.

Neoliberalni kapitalizem je napadel prav te pridobitve fordistične razredne sestave delavskega razreda. Vendar pa tokrat ni bilo zadosti, da bi kapital zgolj z novo tehnično sestavo delovne sile razkrojil poprejšnjo politično sestavo delavskega razreda. Nekdanji zgodovinski proces, ko je kapital s tehničnimi reorganizacijami delovnih procesov nenehno »lovil« delavski razred, razbijal njegovo politično sestavo, zato pa od proletariata dobival nove in nove ter vse močnejše politične odgovore, je namreč izhajal iz temeljne strukturne značilnosti tradicionalnega kapitalizma: iz tega, da je kapitalistični produkcijski način strukturno omogočala *ločitev delovne sile od produkcijskih sredstev*.

ROMANTIKA BURŽOAZNIH REVOLUCIJ IN TEORETSKA NARAVA PROLETARSKIH REVOLUCIJ

Zdaj lahko teoretsko zgrabimo *nesimetričnost* med razrednim bojem kapitalističnega razreda in razrednim bojem delavskega razreda – tisto nesimetričnost, ki jo je Marx opisal literarno učinkovito, a vseeno le predteoretsko, zgolj v njenem revolucionarnem trenutku, a zato v simptomnem momentu:

Buržoazne revolucije, kakršne so bile revolucije 18. stoletja, drve hitreje od uspeha do uspeha, njihovi dramatični efekti prekašajo drug drugega, ljudje in stvari se zde vkovani v žareče briljante, ekstaza je duh, ki preveva sleherni dan; toda kratkotrajne so, kmalu dosežejo vrhunec in dolgotrajen maček prevzame družbo, preden se nauči trezno privajati rezultate svojega obdobja notranjega viharja in zagona. Nasprotno pa proletarske revolucije, kakršne so revolucije 19. stoletja, nepretrgano kritizirajo same sebe, se neprenehoma ustavljajo v svojem lastnem toku, povračajo se k na videz doseženemu, da bi začele spet znova, rogajo se neusmiljeno-temeljito polovičarstvu, šibkosti in klavnosti svojih prvih poskusov, zdi se, da mečejo svojega nasprotnika le zato ob tla, da bi se napil iz zemlje novih moči in da bi nato še ogromnejši znova vstal proti njim, vedno znova se zgroze pred nedoločno ogromnostjo svojih lastnih ciljev, dokler ne pride do položaja, ki popolnoma onemogoča vrnitev in ko razmere same kličejo:

Hic Rhodus, hic salta!
Tu je roža, tu pleši!³⁵

Buržoazne revolucije preHITEVajo same sebe – proletarske revolucije pa se nenehno ustavljajo, ker same sebe kritizirajo in ker je samokritika

³⁵ Marx 1967, 456–457 (glej tudi opombo Božidarja Debenjaka k temu odlomku v tej izdaji).

njihov konstitutivni moment. Zdaj vemo, da meščanske revolucije same sebe preHITEVAJO, ker jih potiska naprej revolucionarni boj delovnih razredov, ta boj, ki ga morajo ravno zaustaviti – da bi si v dolgotrajnem porevolucionarnem mačku lahko prisvojile dosežke revolucije *kot dosežke kapitalističnega razreda*. Zanos meščanskih revolucij *in kontrarevolucij* (moramo dodati danes, po tranziciji devetdesetih let) je lažen patos, prav zato ker se je že vnaprej odpovedal tistemu, kar ga poganja, odrekel se je svoji »realni bazi«, razrednemu boju delovnih razredov. Meščanski patos je »umetnostna oblika, samoprevara«,³⁶ ki *prikriva buržoazno omejeno vsebino buržoaznega boja*; to je veliki trenutek ideoloških specialistov, proizvajalcev prevar, nacionalnih literatov, recitatorjev velikih parol in praktikov majhnih sleparij. Ideološki patos je tu zato, da zatre zgodovinsko moč revolucije, da prikrije svojo lastno resnico. Resnica romantičnega patosa meščanskih revolucij in kontrarevolucij so njihovi *pisarniški vojskovodje*³⁷ in »tolste betice« raznih Ludvikov XVIII. in Jelcinov. Buržoazna revolucija samo sebe »preHITEVA«, zato ker se hoče čim prej ustaviti, ker hoče čim prej vzpostaviti post-revolucionarno »trezno« fazo – v kateri organizira novo tehnično sestavo delovne sile in predela celotno družbo v službi te nove organizacije kapitalističnega izkoriščanja.

Nasprotno proletarska revolucija samo sebe nenehno kritizira – ker se mora kar naprej reševati spon poprejšnje politične organizacije, neustreznih oblik, ki jih je delavstvo iznašlo v preteklih zgodovinskih situacijah in ki so glede na sočasno fazo razvoja kapitalizma že zastarele. Potem ko je kapital izvršil *praktično kritiko* poprejšnje politične sestave delavskega razreda, s tem da jo je razkrojil z novo tehnično sestavo delovne sile, mora delavstvo opraviti *teoretsko analizo* nove faze kapitalizma, ki je hkrati politična *samokritika* poprejšnje politične sestave razreda *in zasnutek nove politične sestave*, s katero se delovna sila ponovno vzpostavi v razred. Proletarska revolucija – in delavsko gibanje na splošno – samo sebe nenehno kritizira, ker le tako lahko *preHITEVA* razredni boj kapitalističnega razreda.

Marx opisuje temeljno razliko med *politično sestavo* buržoaznega razreda in *politično sestavo* proletarskega razreda. Buržoazija se lahko emancipira *kot razred*, samo če zrevolucionira *celotno družbo*: doseči mora, da jo množice priznajo za *splošnega reprezentanta* vse družbe,³⁸

³⁶ Marxov izraz (ibid., 454).

³⁷ Ibid.

³⁸ »[...] se določen razred, iz svojega *posebnega položaja*, loti splošne družbene emancipacije. Ta razred osvobodi vso družbo, toda samo s predpostavko, da je vsa družba v položaju tega razreda, da ima npr. denar in izobrazbo oziroma ju lahko poljubno

pognati jih mora v družbeno revolucijo – da bi dosegla svoje delne, omejene, sebične razredne cilje. To je mogoče le, če v družbi zaneti trenutek splošnega bratenja, če prebudi revolucionarni afekt v množicah, če jih zaslepi z iluzijami, z »umetnostnimi oblikami« in »samoprevarami«. Buržoazna *kultura* z Biblijo, z grško-rimsko klasiko, z literarnim kanonom je prava izposojevalnica mask in preoblek, ki pomagajo zakuhati revolucionarni afekt – prav zato ker se buržoazna kultura, se pravi, kultura na splošno, kultura *sans phrase*, prikazuje kot univerzalni zgled, kot vseplošni humanistični model, ki, osvobojen svojih družbenih in zgodovinskih pogojev, že od vsega začetka visi v zgodovinskem vakuumu, na večnem nebu vesoljnega človeštva. A pride čas, ko je treba reči »Stoj!«, ko mora trezni račun pregnati razgreti afekt, ko je revolucije konec in se začne postrevolucionarna razredna vladavina.³⁹

Politična sestava buržoaznega razreda se torej skandira v dihotomiji afekt/revolucija – račun/post-revolucija. Slepilni označevalci, ki so nekdanj netili revolucionarni afekt, preživijo v splošni kulturi, se pravi, v vladajoči ideologiji, afekt pa se udomači v splošne oblike pristajanja na podrejenost (domoljubje, politična kultura in podobno).

V nasprotju s tem proletarska »revolucija [...] ne more črpati svoje poezije iz preteklosti, temveč le iz prihodnosti«:⁴⁰ ne iz splošne kulture in domačinske omike, temveč iz teorije. Saj se ne more sprožiti, »dokler se ne otrese vse prazne vere v preteklost«.⁴¹ Buržoazno trojko »jezik, strasti in iluzije« mora zamenjati proletarska trojka »govorice, strasti, teorije«. Strast se iz umetnostne kulture prestavi v teorijo. Buržoazna revolucija si je jezik, strasti in iluzije sposojala v preteklosti, iz Biblije in pri rimski republiki – proletarska revolucija mora sama iznajti svoje govornice, izdelati svoje teorije, v katerih se vžigajo njene strasti.⁴² Buržoazna strast je kultivirana, se pravi, sposojena; proletarska strast je teoretska.

doseže. Noben razred [...] ne more igrati te vloge, ne da bi izzval v sebi in množicah trenutek entuziazma, trenutek, v katerem se brati z družbo vobče in se zliva z njo, ko ga z njo zamenjujejo ter ga občutijo in priznavajo za njenega *splošnega reprezentanta* [...]. Samo v imenu splošnih pravic družbe lahko poseben razred zahteva zase splošno oblast.« (Marx 1979, 204.)

³⁹ Kar tukaj, povzemajoč Marxa, pišem o buržoaznih revolucijah 18. stoletja, velja tudi za buržoazne kontra-revolucije ob koncu 20. stoletja.

⁴⁰ Ibid., 455.

⁴¹ Ibid.

⁴² Marx parafrazira Heglov obrazec: »Nič velikega se ne izvrši brez strasti.« A če je v meščanskih revolucijah strast potrebna zato, da njihovi akterji »sami sebi prikrijejo buržoazno omejeno vsebino svojih bojov in ohranijo svoj zanos na višini« – pa je prole-

Buržoazija mora torej zaustaviti revolucijo in revolucionarni afekt pogasiti z racionalno kalkulacijo: a s tem likvidira tudi teoretski moment v revolucionarnem afektu. Zato človek mora drznost misli, predrznost, nesramnost teoretskega postopka – udomaćiti intelektualne dejavnosti v tehničnem, treznem, akademskem računu trgovskega pridobitnika, industrijskega zajedavca, borznega kramarja. Z znanjem zatira teorijo.

ZNANJE IN TEORIJA

Če ima torej pri intelektualnih dejavnostih v razrednem boju buržoazije glavno vlogo *znanje*, s katerim se organizira nova tehnična sestava delovne sile in okoli nje družba na splošno – je v razrednem boju delovnih razredov odločilna *teorija*, ki sploh šele omogoča politični odgovor na razredni boj kapitala in s tem politično vzpostavitev delovne sile v delavski razred. Teoretska praksa je v zgodovinskih okoliščinah razrednega boja nujno in neločljivo *kritična* in *politična* teoretska praksa.

Teorija je teorija po tem, da teoretizira svojo lastno prakso.⁴³ V okviru naše tukajšnje problematike to pomeni, da zgodovinsko-družbena teorija analizira neko zgodovinsko proizvedeno tehnično sestavo delovne sile, se pravi, znanstveno-tehnično organizacijo delovnega postopka in družbeno strukturacijo, ki se kristalizira okoli tega postopka. To organizacijo in to strukturacijo lahko analizira »časovno«, se pravi, kot zgodovinsko nastali; lahko pa ju analizira tudi »sočasno«, se pravi, v protislovnosti in heterogenosti procesov, ki potekajo hkrati.

1. Če hoče teorija organizacijo delovnega postopka in družbeno strukturacijo proučevati zgodovinsko, ju mora analizirati kot metodi za produkcijo presežne vrednosti – se pravi, da ju mora obravnavati kot učinek razrednega boja kapitalističnega razreda. Ko teorija v analizo vpelje razredni boj, pa mora konceptualizirati heterogenost in protislovnost družbenih procesov (»ne-celost družbe«), procese odpora in procese dominacije-totalizacije družbenih razmerij, ki jih sproža razredni boj vladajočega razreda. Interpretacija procesov, praks in njihovih učinkov je del teh procesov in praks samih: izkoriščanje ne bi bilo mogoče, če se izkoriščani ne bi vdali vanj. Brž ko pa mora teorija analizirati procese skupaj z njihovimi ideološkimi razsežnostmi, ki te procese interpretirajo »od znotraj«, s položajem, ki jih ustvarjajo ti procesi in te prakse same – se mora

tarska strast potrebna, ker je zgodovinska naloga pretežka in je zavest o njeni veličini še preveč jasna.

⁴³ Sociolog Pierre Bourdieu pravi temu »refleksivnost« teoretskega postopka (Bourdieu in Wacquant 2006).

tudi sama teorija umestiti glede na ideološke interpretacije-mehanizme in glede na procese, ki jim ideološke razsežnosti pripadajo. To pa pomeni, da mora biti teorija umeščena v te procese same – v predmet svoje analize.

Teorija mora torej konceptualizirati svoje lastno mesto v družbenih procesih, ki jih proučuje. Ker ti procesi ne potekajo v okviru kakšne »totalnosti«, temveč totalnost zgolj proizvajajo kot bežen učinek razrednega boja, mora torej teorija konceptualizirati svoje mesto v razrednem boju. Glede na to, da teorija analizira tehnično sestavo delovne sile in ideološke mehanizme, ki to sestavo omogočajo, reproducirajo in razvijajo, se mora nujno umestiti na kraj, od koder je mogoča interpretativna-spoznava razgradnja, analiza tehnične sestave delovne sile. Ta kraj, od koder lahko teorija analizira izkoriščanje, torej kritizira njegovo ideologijo, je neizbežno kraj v razrednem boju: natančneje, ta kraj pripada tisti razredni sestavi delavskega razreda, ki bo odgovor na tehnično sestavo delovne sile, ki jo teorija pravkar analizira. To pa pomeni, da mesto teorije v razrednem boju pripada razredni sestavi, *ki je v dejanskosti družbenih bojev še ni*. Prav ta teoretska obdelava, ki pripada razredni poziciji, ki je v dejanskosti še ni, pa bo pripomogla k vzpostavitvi te razredne pozicije.

2. Teorija se lahko loti tehnične sestave delovne sile tudi sočasno, v sinhroniji. Če naj jo analizira teoretsko, jo mora analizirati kot metodo za produkcijo presežne vrednosti. Torej kot obliko razrednega boja kapitalističnega razreda. In logika teoretskega postopka steče naprej kakor zgoraj.

Teorija se proizvaja s pozicije, ki v dejanskosti še ne obstaja – in ki je lahko šele produkt teoretske prakse v njeni reflektivnosti. Teoretska praksa je v istem »ontološkem« položaju kakor politična praksa delavskega razreda: tudi politična praksa delavskega razreda se izvršuje s pozicije, ki jo mora delavski razred s svojim razrednim bojem šele vzpostaviti.⁴⁴

⁴⁴ V *Nemški ideologiji* pisca razvijata to problematiko še v idealističnem obzorju – kot problematiko razvoja »proletarske zavesti«. A logika je ista: proletariat si »zavest« pridobi skoz revolucionarni proces, a če hoče revolucionarni proces sprožiti, že mora imeti vsaj minimalno »zavest«. A tudi »teorija«, ki jo pisca *Nemške ideologije* izdelujeta, se že proizvaja s proletarskega stališča, ki ga v dejanskosti še ni: vendar pa je njuno delo prvi korak pri izdelavi proletarske pozicije – torej je teorija s svojo udeležbo v revolucionarnem procesu rešitev paradoksa proletarske »zavesti«. – Ista je logika Freudovega odkritja: Freud je odločilni epistemološki preboj naredil s tem, da je opustil »katartično metodo«, pri kateri sta z Breuerjem hipnotizirala pacientke. Za ta preboj je moral Freud konceptualizirati razmerje med terapevtom in pacientko, ki je omogočalo hipnozo in njene terapevtske učinke: koncept tega razmerja – koncept transferja – pa je mo-

Zgodovinsko-družbena teorija torej analizira neko zgodovinsko nastalo tehnično sestavo delovne sile. A tehnična sestava delovne sile *je že* ideološko posredovan preplet heterogenih procesov in antagonističnih praks odpora in obvladovanja, katerih vsakokratni in nikoli vnaprej zagotovljen učinek je produkcija presežne vrednosti na neki zgodovinsko določen način, v našem primeru na kapitalistični način. Posebnost kapitalističnega načina produkcije presežne vrednosti je v tem, da produkcije presežne vrednosti *ne predstavlja* kot izkoriščanje: institucionalizira jo kot *ekvivalentno* menjavo v sferi cirkulacije, v sferi produkcije pa kot podreditev *tehničnim* zahtevam delovnega postopka – in ne kot odvzemanje dela na novo ustvarjene vrednosti neposrednemu proizvajalcu na osnovi razmerij osebne odvisnosti.⁴⁵ Analiza produkcije presežne vrednosti se mora že od vsega začetka soočiti z ideološko interpretacijo tega procesa, ki *zavzema* mesto teoretske analize in ki *taji* proces izkoriščanja. Za teoretsko analizo ni zadosti, da pokaže, da ideološka predstava mistificira, prikriva proces izkoriščanja – analizirati mora tudi, kako prav prikrivanje procesa izkoriščanja omogoča ta proces. Zato ni dovolj,

goče izdelati šele z analitične pozicije. A analitična pozicija je mogoča šele na podlagi teorije transferja.

⁴⁵ Delavec je odvisen od kapitala, ne od kapitalista. Zato je mogoča kapitalistična akumulacija tudi brez kapitalističnega razreda – to so dokazali realni socializmi. Zadosti so managerji: managerji »na posebej« – tehnokratske skupine v podjetjih; managerji »na splošno« – politična in ideološka (»kulturniška«) birokracija. Ironično so prav managerji, ki so v realnem socializmu dokazali, da kapitalistični razred ni nujen, odigrali odločilno vlogo pri obnovi kapitalističnega razreda: oni sami so postali kapitalisti. Njihov razredni interes pri tem je očiten: z neoliberalnim kapitalizmom so se znebili odgovornosti za socialno varnost in družbeno kohezijo na splošno. Zdaj jih legitimira zgolj profit – se pravi, legitimirajo jih zgolj rezultati izkoriščanja. Teoretski problem je tale: če je bila ideološka podlaga legitimnosti realnih socializmov v tem, da so vladajoče skupine zagotavljale socialno varnost in družbeno solidarnost – je ideološka podlaga sodobnega kapitalizma izkoriščanje samo. V socializmu so delovni razredi za podrejanje zahtevali povračilo – v sodobnem kapitalizmu dajejo izkoriščevalcem legitimacijo za izkoriščanje skupaj s plodovi svojega dela. Izkoriščanje je zdaj postalo ideološka podlaga za izkoriščanje. – Tu moramo ponovno opozoriti na posebnosti jugoslovanskega samoupravnega socializma: z delavskim samoupravljanjem je poskusilo odločanje o kapitalski akumulaciji prenesti na tiste, ki akumulacijo ustvarjajo. Kleč pa je bila v temle: v fordističnem produkcijskem načinu delavci niti kolektivno ne morejo nadomestiti managerjev, saj so jim intelektualne moči produkcijskega procesa odvzete kot razredu; državno-partijski model pa je mogoč prav le v položaju, ko so delovnim razredom odvzete intelektualne potence produkcije (in družbenih procesov na splošno). To pa pomeni, da so samoupravni socializem odpravili prav v zgodovinskem trenutku, ko bi lahko zares začel delovati: v času, ko je prevladal postfordistični produkcijski način. Managerji so morali postati kapitalisti – saj bi jih drugače delavski sveti odložili na smetišče zgodovine. Partijska država je morala postati država kapitala – saj bi sicer svobodna asociacija proizvajalcev pognala na smetišče zgodovine tako partijsko kakor kulturniško birokracijo.

da teorija »odpravi« ideološko mistifikacijo – narobe, pokazati mora, da je ta mistifikacija nujna, da lahko proces, ki ga zanika-prikriva, sploh steče.

Pri analizi kapitalističnega produkcijskega načina zato ni zadosti, da teorija pokaže, kako so mezda, cena in profit zgolj »obrnjene«, ideološke oblike, v katerih se akterjem kapitalistične produkcije »neposredno prikazujejo« vrednost delovne sile, vrednost in presežna vrednost – temveč mora zlasti pokazati, kako te »preobrnjene« oblike omogočajo kapitalistični produkcijski način. Ker pa te ideološke neposredne oblike delujejo *na mestu* vrednosti, presežne vrednosti, vrednosti delovne sile *in jih prikrivajo*, mora teorija najprej *teoretsko proizvesti*, »skonstruirati« tista dejanska razmerja, katerih prikrivajoče »sprevržene« oblike so te intuitivne in samoumevne oblike ideološkega prikazovanja. Vlogo »obrnjenih« ideoloških oblik pri vzpostavljanju, ohranjanju in razvijanju kapitalističnega načina bo torej teoretska analiza lahko dosegla, če bo analizirala razmerje *med svojimi konceptualnimi konstrukti* (vrednostjo, presežno vrednostjo in vrednostjo delovne sile) *in neposrednimi intuitivno samoumevnimi »družbenimi pojavi«*, ki jih edine vidijo neposredno vpleteni akterji (ceno, profitom, mezdo). Temeljna naloga teorije je potemtakem, da obdeluje razmerje med seboj samo in ideologijo. Vendar ne na razsvetljenski način, ki bi »demistificiral« ideologijo, jo razkrinkal kot laž in podobno – temveč tako, da pokaže, kako ideologija *kot dejavno nasprotje teorije*, kot tisto, kar teorijo hkrati nadomešča in onemogoča, producira in reproducira razmerja zatiranja in izkoriščanja.

A ideologija neposrednih intuitivno vsiljujočih se oblik kapitalističnih odnosov se sistematizira v vednostno disciplino, ki ureja, ohranja in obnavlja razmerja, v katerih se producira presežna vrednost – v politično ekonomijo. Zgodovinska in družbena teorija je zato nujno *kritika politične ekonomije*. Teoretska kritika politične ekonomije naredi ekonomsko znanost za *notranji* moment teorije: pokaže, kako ekonomska znanost utemeljuje in univerzalizira znanje, ki je nujna prvina v razrednih praksah kapitalističnega izkoriščanja.

Buržoazna družba in kapitalistično izkoriščanje temeljita na znanju – emancipacija od njiju pa ni mogoča brez teorije. V fordistični fazi to antagonističnima razredoma postavlja posebne probleme. Kapital resda dekvalificira delavca za tekočim trakom, ki je odtujen od intelektualnih potencialov produkcije; a hkrati si mora ustvariti specialistične delavce na področju znanja, se pravi, na področju proizvodnje uporabne vednosti v službi kapitala. To skupino mora kapital ohranjati »na svoji strani« in v antagonizmu proti delavcem v izvršilni proizvodnji. Ideološki pro-

blem kapitala je potemtakem, da mora uveljavljati *znanje proti teoriji*. Te naloge v načelu seveda ni mogoče rešiti – a v praksi jo nenehno rešujejo ideološki aparati kapitalistične države od osnovne šole do univerze, od raziskovalnih inštitutov do akademij.

S stališča delavskega gibanja je to problematiko zajel leninistični obrazec o »vnašanju zavesti v proletariat«. Ob vseh političnih problemih, ki jih je ta kompleks porajal v celotnem dvajsetem stoletju, v načelu tu vendarle ni problema: kapitalistični razred hkrati odtujaže intelektualne potencialne produktivnega procesa industrijskemu proletariatu – in zatira teoretske prakse pri intelektualnih producentih. To je bil zadosten temelj za uspešno praktično zaveznitvo med (»napredno«, to je teoretsko) inteligenco in industrijskim proletariatom v 20. stoletju.

Prav to zaveznitvo je v raznih vrstah socializma 20. stoletja izbojevalo, da si je družba množično prisvojila intelektualne produktivne moči. A v zadnji tretjini 20. stoletja je notranja logika kapitalističnega načina odstavila z vodilnega položaja industrijsko proizvodnjo in postavila »kognitivne«, intelektualne, vednostne dejavnosti na hegemoni položaj v proizvodnji. V teh dejavnostih so najpomembnejše produktivno sredstvo intelektualne moči – a od tega produktivnega sredstva delavke in delavci *niso več ločeni*. Zdi se, da ni več strukturne podlage, ki bi omogočala nadaljevanje kapitalističnega produktivnega načina. Zdi se, kakor da so delovni razredi z dosežki fordistične razredne sestave dokončno »prehiteli« kapitalistični razred.

POSEBNOST SODOBNEGA KAPITALIZMA

Ločitev delovne sile od produktivnih sredstev je seveda še zmerom zgodovinsko dejstvo,⁴⁶ a to dejstvo ni več odločilno za delovanje sodobnega kapitalizma. Velja namreč v industrijskih oblikah proizvodnje – industrijska proizvodnja pa v sodobnem kapitalizmu ni več hegemoni proizvodnja: ni več tista proizvodnja, ki s svojo razčlenitvijo določa delovanje in medsebojne odnose vseh drugih proizvodnj.

Z uveljavitvijo informacijskih in komunikacijskih tehnologij so hegemoni prevzele *kognitivne* dejavnosti. Pri teh delovna sila ni ločena od produktivnih sredstev: socialna država, dosežek bojev fordistične delovne sile, je z množičnim šolstvom odpravila ločitev intelektualnih potenc produktivnega procesa od producentov: ne sicer pri tistih, ki so brezplačno javno šolstvo izbojevali, pač pa pri njihovih otrocih; ne sicer v dejavno-

⁴⁶ Pri nas so jo nedavno zagotovile denacionalizacije in privatizacije.

stih, katerih delavstvo je izbojevalo socialno državo z množičnim brezplačnim šolstvom – temveč pri producentih na novih kognitivnih produkcijskih področjih.

Pri kognitivnih dejavnostih so najpomembnejša produkcijska sredstva intelektualne sposobnosti in spretnosti. Množično šolstvo socialne države je odpravilo ločitev intelektualnih moči od neposrednih producentov prav v zgodovinskem trenutku, ko so intelektualne moči postale najpomembnejše produkcijsko sredstvo pri hegemoni produkciji. Kognitivni delovni sili ni treba na trg, da bi prišla do produkcijskih sredstev in se vključila v produkcijski proces. Vse, kar potrebuje za produkcijo, že ima.

Ali to pomeni, da je kapitalizma zdaj konec – da je nemara celo konec izkoriščanja?

Ne: ločitev, ki zdaj žene kognitivno delavstvo na trg, da tam prodaja svojo delovno silo in se izroča v eksploatacijo, je ločitev producentov od *družbenih pogojev produkcije*.

To ločitev pa je treba šele zagotoviti z različnimi pravnimi regulacijami, ki onemogočajo, da bi delavke in delavci, ki sicer imajo produkcijska sredstva, lahko sami brez posredovanja kapitala pognali produkcijski proces. Kapitalizem je potemtakem zdaj že odvisen od zunaj-ekonomskega nasilja, od pravnih ureditev in državnih sankcij. S tem pa v glavni vrsti produkcije, v kognitivnih delovnih procesih, kapitalizem sam sebe odpravlja. Za kapitalizem je namreč značilno prav to, da je bil doslej edini produkcijski način, pri katerem je mogoče proizvajati presežno vrednost (izkoriščati delovno silo) *brez* zunaj-ekonomskega nasilja. Posebnost kapitalizma je, da je sposoben prisiliti delavstvo v izkoriščanje zgolj s tem, da ga požene na trg delovne sile. Tudi kognitivni delavci in delavke so prisiljeni, da na trgu prodajajo svojo delovno silo in se tako izročajo eksploataciji: a na trg jih ne žene ločenost od produkcijskih sredstev, temveč pravni predpisi, ki jih ločujejo od *družbenih* pogojev produkcije.

ZA OBSTOJ KAPITALIZMA NI VEČ RAZLOGOV⁴⁷

Karl Marx je temeljno protislovje kapitalizma videl v tem, da je produkcijski proces družben, prisvajanje njegovih rezultatov pa privatno. Kapitalizem po svoji notranji logiki nenehno revolucionira produkcijski pro-

⁴⁷ To je politična, ne teoretska trditev. Za kapitalizem – kakor tudi za noben sistem, ki temelji na izkoriščanju – nikoli ni bilo nobenega »razloga«. Edini »razlog« so razmerja razrednega boja. A neutemeljenost izkoriščevalskega reda je treba vsakokrat znova analizirati.

ces in družbene odnose: s tem ko nenehno razvija produkcijo, jo tudi vse bolj socializira. Iz tega je Marx sklepal, da se bo z zgodovinskim razvojem temeljno protislovje v kapitalizmu vse bolj poglobljalo. V rokopisih iz let 1857–1858⁴⁸ je celo razmišljal, ali to ne pomeni, da bo po notranji logiki svojega razvoja kapitalizem prej ali slej spodnesel sebe samega.

Marxovo razmišljanje o »samo-odpravi« kapitalizma gre v grobih črtah takole. Strojna tehnologija omogoča, da kapitalist z razvijanjem tehnologije pomembno zmanjšuje produkcijske stroške. To pomeni, da vse več kapitala vlaga v stroje in na splošno v produkcijska sredstva, vse manj pa v živo delo. Z razvojem strojne tehnologije se delavčevo delo vse bolj omejuje na nadzorovanje vse bolj avtomatiziranega delovnega procesa. Vse manj delavcev nadzoruje vse več strojev: kapital, ki ga kapitalist namenja za živo delo, postaja vse manjši, ob velikanskih vlaganjih v produkcijska sredstva postaja zanemarljivo majhen. A novo vrednost ustvarja edino živo delo. Le živo delo je vir presežne vrednosti – in torej tudi vir akumulacije kapitala. S spontanim razvojem kapitalistične proizvodnje vse bolj presiha edini vir, ki omogoča njeno nadaljevanje: živo delo.

Na drugi strani se v strojih, izdelku znanosti, objektivira tako rekoč celotna zgodovina človeštva, celotna družbenost človeškega dela: stroji utelešajo družbeno naravo produkcijskega procesa. Vrh tega v takih razmerah odnosi v proizvodnji in v družbi, družbena razčlenitev, »*Gliederung*«, postanejo pomemben vir produktivnosti dela: ureditev družbenih odnosov neposredno pospešuje produktivnost dela. Produkcijski odnosi in družbeni odnosi na splošno so zdaj produktivne sile.

V družbi, ki v celoti sodeluje v produkcijskem procesu, postaja vse pomembnejša produktivna sila njena splošna intelektualna usposobljenost, njene razpršene intelektualne sposobnosti, »*general intellect*«. Glavne produktivne sile v postindustrijski družbi, družbena razčlenjenost, *Gliederung*, in družbena intelektualna usposobljenost, *general intellect*, so potemtakem *že podružbljene produktivne sile*.

– Tehnološka sestava delovnega procesa zahteva vse manj živega dela: to pomeni, da se organska sestava kapitala (razmerje med kapitalom, vloženim v produkcijska sredstva, in kapitalom, vloženim v delovno silo) povečuje – ista količina v produkcijo vloženega kapitala prinaša vse manj dobička: kapitalistična akumulacija postaja vse težja in vse manjša. A ta »tehnološka sestava« delovnega procesa ni nič drugega kakor v *produkcijskih sredstvih utelešena družbenost produkcijskega procesa*. Ka-

⁴⁸ Marx 1985.

pitalski odnos med živim delom in kapitalom kot opredmetenim preteklim delom je zdaj napaden z obeh strani: s strani živega dela, ki ga je vse manj in ki zato proizvaja vse manj nove/presežne vrednosti – in s strani kapitala, ki zdaj ni več samo-oplajajoča se vrednost v privatnih rokah, temveč je vse bolj sama utelešena družbenost družbenega produkcijskega procesa.

ZNANJE PROTI TEORIJAM

Kapital je bil napaden z obeh strani: delovni proces je že podružbljen, delovna sila ni več ločena od produkcijskih sredstev. Kapital je na obeh straneh udaril nazaj. *Privatiziral je družbene pogoje produkcije*: delovno silo je s tem ponovno pognal na trg delovne sile – in podružbljeno produkcijo obdržal v krempljih privatnega prisvajanja produkta.

Marx je samo-odpravo kapitalizma v podružbljenem produkcijskem procesu zgostil v dveh konceptih:

- v konceptu družbene razčlenitve, *Gliederung*, ki določa splošne pogoje produkcije – a v podružbljeni produkciji sama postane produktivna sila;

- v konceptu splošnega intelekta, *general intellect*, ki na splošno določa produktivno sposobnost družbe, a postane v postindustrijski družbi odločilna produkcijska moč.

Družbeni pogoji produkcije – splošna organizacija družbe, razčlenitev njenih odnosov, njena *Gliederung*, je postala produktivna sila: kapital je to novo produktivno silo privatiziral. Kapital je lahko privatiziral družbene vezi, družbeno solidarnost, zato ker je družbeno kohezijo socialna država pred tem že poddržavila, etatizirala v ustanovah javnih storitev. Meščanski um umeva procese družbenega sodelovanja kot procese *menjave*; v socialni državi jih razume kot menjavo med posameznikom in občestvom, občestvo pa institucionalno predstavlja država. Procese sodelovanja, solidarnosti zato institucionalizirajo v javne službe, ki jih z davčnim denarjem zagotavlja država:

- odložene menjave med generacijami institucionalizirajo v javne sisteme otroškega varstva, izobraževanja, v pokojninske sisteme in sisteme starostnega varstva;

- recipročne menjave vzajemne pomoči institucionalizirajo v javne sisteme zdravstvenega in socialnega varstva;

- ekvivalentne menjave na trgu pa je ohranjal pod državnim nadzorom: njihova kapitalistična narava je namreč samodejno povzročala neenakosti, ki za socialno državo niso bile dopustne.

Te etatizirane sisteme družbene solidarnosti, procesov družbenega sodelovanja v našem času država kapitala privatizira. S tem privatizira družbeno vez – se pravi, družbene odnose kot produktivne sile ali vsaj kot družbene pogoje produkcije. Družba s tem razpade na posameznike, ki so odrezani od svoje družbenosti, od družbenih pogojev preživetja. Do pogojev preživetja lahko pridejo samo prek trga delovne sile, kjer drug z drugim tekmujejo. Prav to so učinki privatizacije družbenih storitev – se pravi, nasilnega vpeljevanja *tržnih odnosov kot edine oblike družbenih odnosov*: splošna proletarizacija družbe, razpad družbe na posameznice in posameznike, ki drug z drugim tekmujejo za vstop v delovno razmerje, kjer jih kapital eksploatira. Tekmujejo drug z drugim, da bi lahko bili izkoriščani.

Znotraj privatizacije družbenih procesov sodelovanja kapital počasi, zahrbtno privatizira družbene intelektualne sposobnosti, *general intellect*. Ker so intelektualna orodja glavna produktivna sila v postindustrijskem kapitalizmu, so pod dvojnim udarom: kolikor so si jih neposredni proizvajalci že prisvojili, jim je onemogočeno, da bi jih produktivno uporabljali, ker so ločeni od družbenih pogojev produkcije; za naprej pa privatizacija šolstva in drugi posegi, ki jih organizira država kapitala, poskušajo onemogočiti, da bi si delovna sila lahko prisvojila intelektualne moči proizvodnje, duhovno dediščino človeštva.⁴⁹

TRG JE MEHANIZEM GOSPOSTVA

Ena temeljnih dogem liberalne ideologije je prepričanje, da je trg najboljši mehanizem »koordinacije dejavnosti«, se pravi, najboljši mehanizem družbenosti, *na vseh področjih* človeškega življenja. Na področju visokega šolstva, smo videli, trg deluje najprej kot ideologija, ki poenoti, homogenizira polje visokošolskih praks. Na poenotenem polju sicer heterogenih praks, ki jih po njihovi notranji logiki ni mogoče zvesti drugo na drugo, je po »obdelavi« s tržno ideologijo mogoče uveljavljati najrazličnejše strategije gospostva, ki delujejo kot racionalno upravljanje enotnega upravnega področja. »Trg« torej tu deluje kot *upravna* ideologija, ki omogoča tehnike gospostva kot *upravne*, managerske tehnike racionalnega vodenja. Potem ko so visokošolske ustanove *že poenotene* s tržno ideologijo in administrativnimi tehnikami, jih je mogoče ideološko skonstruirati kot »podjetja« in med njimi vzpostaviti nekakšen lažni »trg visokošol-

⁴⁹ Glavni državni poseg v visoko šolstvo je bolonjska reforma; analiziram jo v: *Spisi iz humanistike* (Močnik 2009), zlasti v poglavju 12 (»Univerzitetni študijski program«).

skih storitev«. Ta »trg« je seveda problematičen, saj je trg »prestiza«, se pravi, da deluje na ideologijo in z magičnimi mehanizmi, ne z »ekonomskimi« mehanizmi. Prestiž je pridobljen z institucionalno močjo,⁵⁰ potem ko je vzpostavljen, pa deluje po mehanizmu »samo-uresničujoče se napovedi«: diplomanti s prestižnih ustanov dobivajo prestižne zaposlitve, to pa je argument za prestižnost šole. V univerzo, ki je bila sprva samoupraven srednjeveški ceh s svojimi lastnimi oblikami »družbenosti«,⁵¹ tako nasilno vpeljujejo podjetniški način upravljanja in delovanja.

A trg deluje kot tehnika gospodstva tudi na ekonomskem področju samem. Za fordistično podjetje je bilo značilno, da je v sebi združevalo dolge produkcijske verige: od pridelovanja surovin do končnih izdelkov, lahko tudi do distribucije in male prodaje. Za postfordistična podjetja je značilno, da so se znebila čim več ali celo vseh produkcijskih dejavnosti.⁵² V nekdanjo enotno fordistično proizvodno verigo je postfordizem vpeljal tržne odnose in je tako bistveno zmanjšal produkcijske stroške: od kooperantov lahko zahteva določene količine izdelkov v natančno določenih rokih, s tem odpadejo stroški skladiščenja, ni več škarta, bistveno se po-

⁵⁰ Ta čas prevladujejo ustanove z anglo-ameriškega področja; liberalna kontrarevolucija je močno pripomogla k tej dominaciji. Za družboslovje in humanistiko je ta institucionalna prevlada precej katastrofalna, saj so njihova teoretska žarišča pluralna in produktivna zlasti v celinski in sredozemski Evropi, v nekdanji Sovjetski zvezi, Latinski Ameriki, v Indiji in tako naprej, in ne na anglo-ameriškem področju, kjer sta razvoj teorije že doslej ovirali dominacija empiristične ideologije in podreditev ustanov v primežu med konservativizmom in komercializmom. EU si z bolonjsko reformo in z raziskovalno politiko prizadeva, da bi anglo-ameriški vzorec vsilila tudi na svojem področju. To je v bistvu kolonialna politika. EU kolonizira Evropo za transnacionalne ekonomske in ideološke aparate. Kar zadeva težnje v raziskovanju, glej: Breznik in Močnik 2008.

⁵¹ Seveda nikakor ne smemo nostalgичno idealizirati univerzitetne ustanove in njenih posebnih načinov družbenosti: vsaj že od 16. stoletja naprej so bile številne univerze (denimo pariška) leglo konservativizma, urejene so bile togo hierarhično in gerontokratsko. Vseeno je zanimivo, da so alternativne ustanove, ki naj bi bile nasprotna utež univerzitetnemu konservativizmu, prej ali slej prevzele univerzitetni model – in da se je tudi univerza skoz čas močno spreminjala (ne sicer vselej na boljše). Lahko pa rečemo, da se je intenzivna dekadenca univerze začela prav z vpeljavo liberalnega modela – o čemer, denimo, slikovito priča razvoj zasebnega visokega šolstva v Sloveniji. Več o univerzitetni problematiki na Slovenskem glej v Kump 1994.

⁵² Carl-Henric Enhörning, odgovoren za odnose z delničarji v švedskem podjetju H&M (proizvodnja in prodaja oblačil; med petimi največjimi švedskimi podjetji, 124. po velikosti na svetu), je v intervjuju za *Finance* nazorno opisal, kako deluje postfordistično podjetje: »Pomembno je predvsem to, da nimamo lastnih tovarn. Za proizvodnjo namreč skrbi 21 naših proizvodnih pisarn po vsem svetu. Vedno kupujemo zelo velike količine, imamo dolgoletne izkušnje in dober distribucijski sistem. Vse počnemo sami, [...] trženje, raziskave trga ali iskanje primerne lokacije. [...] Približno 60% proizvodnje ustvarimo v Aziji, skoraj 40 v Evropi in le odstotek v Afriki. Poleg tega imamo tudi okoli 750 dobaviteljev in zelo dobro vemo, od katerega je najbolje kupiti na primer bombaž.« (*Finance*, 2. 7. 2004.). – Glej tudi Močnik 2006.

veča kakovost proizvodov, zmanjšani so prevozni in podobni stroški, proizvodnja se lahko hitreje prilagaja razmeram na trgu in podobno. Poveča pa se tudi stopnja izkoriščanja: mala in srednja podjetja, ki so formalno kooperanti velikega podjetja, so dejansko od njega popolnoma odvisna, kar pomeni, da jim lahko diktira pogoje sodelovanja s plačilom za izdelke vred. Veliko podjetje se lahko do svojih kooperantov vede kot monopolist, hkrati pa mu je vselej na voljo zadosti drugih možnih ponudnikov enakih proizvodnih storitev, da lahko svoje kooperante izsiljuje. Velikemu podjetju se ni treba več ukvarjati z mero izkoriščanja, s spoštovanjem delavskih pravic in podobno. Proizvodnjo lahko prenese v dežele s slabim varstvom delavskih pravic, s popustljivo ekološko zakonodajo – ali pa jo prepusti družinskim podjetjem ali podjetjem, ki delujejo na etnični podlagi: v takih podjetjih proizvodnja poteka na osnovi sorodstvenih ali etničnih lojalnosti in se vprašanje delavskih pravic pač ne postavlja. Vpeljevanje tržnih odnosov v proizvodno verigo, se pravi na področje, ki ga je nekdanje urejala delavska zakonodaja, omogoča krepitev odnosov podrejenosti – ki omogočajo povečevanje izkoriščanja.

Skrajna oblika vpeljevanja tržnih odnosov v produkcijske odnose so *prekarni delovni odnosi*.⁵³ Delavke in delavci, ki so zaposleni v prekarnih odnosih, sicer dobivajo plačilo – a dejansko so *hkrati* tudi *na trgu* delovne sile. Negativna tržna gibanja občutijo, kakor da bi bili na trgu, od pozitivnih pa nimajo koristi, saj trg visi nad njimi kot splošna grožnja, ki jih disciplinira v pokornost.⁵⁴

⁵³ »Prekarni« ali »prekerni« delovni odnosi so zaposlitve za določen čas brez pravic, ki sicer pripadajo delavki in delavcu (brez rednega letnega, bolniškega in porodniškega dopusta, brez zakonsko omejenega delovnega časa, brez ustrezne ureditve nadur, pogosto tudi brez prispevkov za pokojninsko ali zdravstveno zavarovanje): pravne oblike teh odnosov so različne, za vse pa je značilno, da delodajalcu omogočajo zmanjševanje stroškov, ki bi jih sicer imel z delovno silo. Izraz »prekaren« je izpeljan iz latinske besede *precarius* (1. izprošen, priberačen, po milosti dobljen; 2. negotov, nestalen); slovenska sopomenka »prekeren« pa je izpeljana iz francoske besede *précaire*, ki je iz latinščine prevzet pravni izraz in pomeni »preklicen, dovoljen do preklica ali na prošnjo«, v razširjenem pomenu pa »negotov, dvomljiv, tvegan, nestalen«. Več o izrazu glej v: Močnik 2006, 83–84.

⁵⁴ Medtem ko je bilo v celotnem številu zaposlitev v Sloveniji v zadnjem četrtletju 2007 le 15 % zaposlitev za določen čas, je bilo med objavljenimi prostimi delovnimi mesti za isto leto 77 % ponudb za zaposlitev za določen čas. (Dernovšek 2008a.) V istem članku pisec opozarja tudi na značilni postfordistični mehanizem izkoriščanja – na vpeljevanje tržnih odnosov v sicer sklenjen produkcijski proces. Delavec v tem razmerju nastopa kot »samostojni podjetnik«, ki je v podjetnem odnosu: »Medtem ko zakon o delovnih razmerjih (ZDR) že vključuje in ureja večino tako imenovanih prekernih oblik zaposlitve [...], so v najslabšem položaju delavci, ki opravljajo delo na podlagi podjemnih pogodb. V Sloveniji je namreč priznan status delavca le tistim, ki delajo po pogodbi o delu v skladu z ZDR. Vsaka druga pogodba ali naročilo izključuje pravice iz delovnega

Odnosi med delavci na trgu delovne sile so odnosi tekmovanja, medsebojne konkurence – so nasprotje solidarnosti med delavkami in delavci. Trg razbija delavke in delavce v konglomerat posameznikov in posameznikov, ki med seboj tekmujejo, ki so drug drugemu sovražni. Trg s svojim fetišizmom ekvivalentne menjave, nakupno-prodajnih pogodb med pravno enakimi osebami je torej narobna oblika podreditve delovne sile kapitalu. Enakopravnost in svoboda na trgu (v menjavi, v cirkulaciji) sta zrcalna, inverzna, obrnjena podoba podreditve in izkoriščanja v produkciji – a sta hkrati tudi *pogoj* za specifično kapitalistični način izkoriščanja v produkciji. Trg tisti del prebivalstva, ki je ločen od produkcijskih sredstev, podredi kapitalu, še preden pride do dejanske podreditve in izkoriščanja v produkcijskem procesu. Enakopravnost oseb na trgu delovne sile in ekvivalentna menjava med njimi sta samo obrnjena oblika podreditve in izkoriščanja delovne sile v produkcijskem procesu. Trg je mehanizem gospostva, ki pravno svobodne in enakopravne osebe potisne kot delovno silo v proces produkcije presežne vrednosti, se pravi, v proces izkoriščanja. V postfordističnem kapitalizmu je to neposredno razvidno, saj je posameznike in posameznice, ki so že v posesti produkcijskih sredstev (intelektualnih sposobnosti), mogoče prisiliti v proces izkoriščanja, samo če so najprej prisiljeni, da svojo delovno silo skupaj s svojimi produkcijskimi sredstvi ponudijo na trgu.

V postfordizmu je torej trg mehanizem gospostva, ki omogoča, da se sploh še nadaljuje kapitalistično izkoriščanje. Liberalna ideologija, po kateri naj bi bil trg *na splošno* najboljši način za koordinacijo dejavnosti v družbi, ima torej prav, a le s pristavkom: trg je na splošno najboljši način koordinacije dejavnosti *za kapital*, saj deluje kot mehanizem gospostva, ki omogoča specifično kapitalistični način izkoriščanja.

Posebnost kapitalizma je, da je produkcija presežne vrednosti posredovana s sfero menjave, kjer obrnjene oblike svobode in enakosti zagotavljajo podrejanje izkoriščanju v produkciji. Svoboda in enakost v cirkulaciji sta obrnjeni obliki podreditve in izkoriščanja v produkciji.⁵⁵

razmerja, četudi dela delavec popolnoma isto delo, pod istimi pogoji in na isti način kot redno zaposleni delavec. Tak delavec torej nima pravice do plačila nadurnega dela, malice, prevoza, počitka, dopusta, usposabljanja in izobraževanja, bančnih posojil in pravic iz brezposelnosti.«

⁵⁵ »Sfera cirkulacije ali menjave blaga, v katere mejah se gibljeta nakup in prodaja delovne sile, je [...] v resnici pravi *zemeljski raj prirojenih človekovih pravic*. V njej vladajo le *svoboda, enakost, lastnina* in *Bentham*. *Svoboda!* kajti kupec in prodajalec blaga, n.pr. *delovne sile*, se ravnata samo po svoji svobodni volji. Pogodbo sklejata kot svobodni, enakopravni osebi. *Pogodba* je končni rezultat, v katerem dobi njuna volja *skupen* pravni izraz. *Enakost!* kajti v medsebojnih odnosih sta samo *posestnika blaga* in menjata

A vidimo lahko, da v sodobnosti *država s pravnimi posegi* vpeljuje trg na področja, ki so dotlej delovala po drugih logikah (navadno po logikah državnih mehanizmov družbene solidarnosti): s privatizacijami zdravstva, šolstva, s pravicami do intelektualne lastnine, z avtorskimi pravicami in podobno. V zadnji instanci kapitalistični produkcijski način temelji na zunaj-ekonomski prisili, prav kakor ne-kapitalistični načini. Vseeno pa zunaj-ekonomska prisila v kapitalizmu deluje na prav poseben način: ne deluje na način osebne odvisnosti (kakor, denimo, v fevdalizmu), temveč na način osebne *neodvisnosti na trgu*. Zunaj-ekonomska prisila deluje tako, da osebe, ki so pravno svobodne in enake, prisili, da svoje sposobnosti ponudijo na trgu delovne sile. V obeh primerih pravno nasilje posameznike in posameznice *ločuje* bodisi od produkcijskih sredstev bodisi od družbenih pogojev produkcije. Ta ločitev, ki jo uveljavlja državno-pravni aparat, posameznike in posameznice prisilno potisne na trg. S ponudbo na trgu njihove zmožnosti postanejo delovna sila, njeni ponudniki in ponudnice pa »lastniki delovne sile«. S pravnim dejanjem prodaje delovne sile se njeni prodajalci in prodajalke iz svobodnih pravnih oseb neopazno preobrazijo v delavke in delavce, ki so v produkcijskem procesu podrejeni kapitalu in izkoriščani po kapitalu.

Trg delovne sile in pravni predpisi, ki ga omogočajo, razbijajo družbene vezi in jih nadomeščajo z odnosi medsebojne konkurence. Zato je trg kot mehanizem gospostva tudi najmočnejši mehanizem, ki ovira politično konstitucijo delovne sile v delavski razred. Sedanja liberalna ofenziva, ki hoče vpeljati tržne odnose na vsa področja družbenega življenja, je potemtakem neposredno oblika razrednega boja kapitalističnega razreda za prevlado nad delovnimi ljudi, za njihovo podreditev in izkoriščanje.

DELAVKA IN DELAVEC – PODJETNIKA SEBE SAMIH

Posplošenje trga na vsa družbena področja v liberalni ideologiji nujno povzroči, da se ideološki pojem »trga« tudi sam posploši, generalizira. Ideološki pojem pa je *praktični pojem*, se pravi, da kot »pojem«, kot pojasnjevalni obrazec, pripada neki določeni *praksi*, ki jo organizira in jo

ekvivalent za ekvivalent. *Lastnina!* kajti vsak razpolaga samo s tem, kar je njegovo. *Bentham!* kajti vsak misli samo nase. [...] Ko zapuščamo to področje enostavne cirkulacije ali menjave blaga, [...] se nam zdi, da se je fiziognomija naših [nastopajočih oseb] že nekoliko spremenila. Bivši posestnik denarja koraka naprej kot *kapitalist*, posestnik delovne sile stopa za njim kot *njegov delavec*; prvi se pomenljivo smehlja in žari od podjetnosti, drugi se plašno obotavlja, kakor tisti, ki nosi svojo lastno kožo na trg in ne more pričakovati nič drugega, kakor da mu jo bodo – *strojili*.« (Marx 1961, 199–200.)

utemeljuje, legitimira v očeh njenih praktikantov. A če se liberalni ideologiji posreči, da postane vladajoča ideologija, potem liberalni pojem trga legitimira liberalne prakse tudi v očeh tistih, ki so njihove žrtve.

Liberalni trg se kot *splošni* mehanizem za koordinacijo *vseh* družbenih dejavnosti strukturira kot *trg na splošno*. Se pravi, kot prostor, kjer se srečajo ponudniki (dobrin in storitev) in povpraševalci po ponujenem blagu – in v skupnem barantanju izoblikujejo cene, po katerih se dobrine in usluge potem zamenjujejo.⁵⁶ Kakor vsaka konstrukcija, ki zase razglašča, da naj bi veljala na splošno in za vsa področja, tudi liberalni trg s svojo splošnostjo prikriva neko čisto posebno podrobnost: vsa veličastna »splošnost« je tu zato, da pokrije neko posebnost. Natančneje, da pokrije dve med seboj povezani posebnosti: da prikrije posebnost blaga, ki se mu pravi »delovna sila« – in da prikrije naravo kapitala. Splošnost liberalnega trga je tu zato, da prikrije posebnost obeh tečajev razrednega razmerja.

Če ni trg delovne sile nič posebnega, če je tak, kakršen so vsi trgi – se pravi, če je tudi trg delovne sile zgolj poseben primer »trga na splošno«, tedaj sta tudi delavka in delavec zgolj posebna primera »ponudnika na splošno«. Kaj ponujata ti posebni utelesitvi ponudnika na splošno? Pač svoje blago, blago med drugimi blagi – blago, ki (kakor vsa blaga) pri prodaji, pri realizaciji prinese svojemu ponudniku dohodek.

Tu zdaj pride drugi obrat, še vratolomnejši kakor prvi: če je delovna sila posest kakor vsaka druga, ki je prinesena na trg – in če prinese dohodek kakor vsaka druga dobrina, ki jo zamenjujemo, potem je tudi delovna sila *vir prihodnjega dohodka* – kakor, denimo, tista dobrina, tisto

⁵⁶ Kakor vidimo, je vzorec za liberalno umevanje trga – vaški sejem. Le na vaških sejmih so kolikor toliko zagotovljeni pogoji, ki omogočajo to vrsto trga: popolna obveščenost kupcev in prodajalcev, medsebojna zamenljivost ponujenih blag iste vrste, takojšnja dobava blaga – in zlasti to, da se kupčuje samo z blagi, ki so na stojnicah, ne pa, denimo, s stojnicami samimi: vsi ponudniki imajo enako možnost, da nastopijo na sejmu in neposredno pridejo v stik s kupci. – A ker na vaških sejmih nastopajo tudi mešetarji, se je upravičeno bati, da nikjer v dejanskem svetu ni mogoče najti modela za liberalno umevanje trga. Mešetarji niso ličinke sodobnih kapitalistov, temveč njihova benigna parodija. Kaj počnejo pravi sodobni kapitalisti, lahko beremo v dnevnem tisku: »Avstrijsko-slovenski poslovnež Walter Wolf je [...] povedal, [da] je povezal Ivana Črnkoviča, slovenskega podjetnika, in Wolfganga Riedla, predstavnika Patrie za vzhodno Evropo. Wolf naj bi Črnkoviča srečal na bencinski črpalki. 'Rekel sem mu, si zainteresiran za en posel kot privatnik z Riedlom? Pa je rekel ja. On je Riedla poznal od prej. Pa sem Riedlu rekel: Idi tam pa se zmenite.' [...] Patria je podjetju Riedl [...] nakazala 2,3 milijona evrov kot 'provizijo' za program oklepnikov v Sloveniji. Riedl je enak znesek takoj [...] nakazal Walterju Wolfu na njegov na novo odprti avstrijski račun – namen nakazila pa je bil 'plačilo svetovalnih uslug' pri dobavi tovornjakov slovenski vladi.« (*Dnevnik*, 1. septembra 2008.)

blago, ki je *par excellence* dobrina, ki prinese dohodek, ki je vir prihodnjega dohodka – ki ni nič drugega kakor vir prihodnjega dohodka – namreč *kapital*.

Kapital je po tej ideologiji »vsak vir prihodnjih dohodkov – in narobe, dohodek (vse vrste dohodkov) je proizvod ali donos kapitala (raznih oblik kapitala)«. ⁵⁷ Tisto, kar delavka in delavec ponujata na trgu, potemtako za neoliberalno ideologijo ni »delovna sila«, temveč so njune sposobnosti, kompetence, njuna izkušnost pri uporabi teh sposobnosti, nemara tudi domiselnost in *bravura prio* njihovi uporabi – z eno besedo, ponujata *človeški kapital*. Njun dohodek po tej ideologiji potemtako ni več »mezda«, temveč *dohodek od kapitala*, pač poseben dohodek od posebnega – človeškega – kapitala. Če pa delavka in delavec ponujata kapital, od katerega ubirata kapitalske plodove – tedaj nista kar »delavka in delavec«, temveč sta posebne vrste *podjetnica in podjetnik*, pač podjetnica in podjetnik, ki manipulirata s (svojim) človeškim kapitalom. Delavka in delavec sta po sodobni neoliberalni ideologiji podjetnika sebe samih. Pravna oblika, ki ustreza strukturnemu statusu delovne sile v sodobnem neoliberalnem kapitalizmu, pa je pravni status *samostojnega podjetnika*.

To tukajšnji kapitalisti tudi prakticirajo:

Pri pogodbah o zaposlitvi so inšpektorji [v letu 2007] največkrat ugotovili, da so zaposleni delali na podlagi pogodb civilnega prava, pa čeprav bi moral delodajalec z njimi skleniti pogodbo o zaposlitvi. Po poročanju inšpektorjev je sklepanje pogodb civilnega prava prisotno v skoraj vseh dejavnostih, ponekod postaja takšno delovno razmerje celo prevladujoč[e]. Obenem narašča tudi število primerov, ko delodajalci

⁵⁷ Riboud in Hernandez Iglesias 1977, 228. – Sodobna neoliberalna doktrina človeškega kapitala pa ni vrnitev h klasikom, temveč izhaja iz revizije klasične teorije, ki se je je med prvimi lotil Léon Walras (1834–1910). Po klasični ekonomski teoriji (Adam Smith, David Ricardo) se blaga na trgu zamenjujejo sorazmerno količini dela, ki je bila potrebna za njihovo produkcijo. Vrednost blag na trgu je v klasični teoriji potemtako sled produkcije v cirkulaciji. Walrasu se je posrečilo, da je produkcijo samo konceptualiziral *kot cirkulacijo*: poleg trga proizvodov je vpeljal še trg proizvodnih storitev – dela (ki ga ponuja delavec), kapitala (ki ga ponuja kapitalist) in zemlje (ki jo ponuja zemljiški posestnik). Podjetnik, za Walrasa osrednja figura (ki ni ne kapitalist ne delavec ne zemljiški posestnik), nakupi »proizvodne storitve« na enem trgu in njihove proizvode proda na drugem. Vprašanje ekonomskega ravnotežja je za Walrasa tako vprašanje ravnotežja med dvema ravnotežjema: med ravnotežjem na trgu proizvodnih storitev in ravnotežjem na trgu proizvodov. Šele sodobna neoliberalna ekonomija je zares in dokončno zbrisala vsako sled produkcije in zaprla ekonomsko vedo v svet »obrnjenih oblik« cirkulacije: odpravila je heterogenost Walrasovih trgov (ki je še ohranjala heterogenost ekonomskih sfer produkcije in cirkulacije in heterogenost njihovih logik) ter vsak »vir prihodnjih dohodkov« upojmila kot kapital.

od zaposlenih zahtevajo, da se registrirajo kot samostojni podjetniki, pa čeprav ti »podjetniki« še naprej opravljajo delo z vsemi elementi delovnega razmerja.⁵⁸

DRŽAVA PROTI KOGNITIVNEMU PROLETARIATU

Kaj pravi na to država kapitala? Takole:

Na ministrstvu za delo pojasnjujejo, da gre pri delu na podlagi civilnih pogodb za razmerje enakopravnih subjektov, za katero velja načelo pogodbene svobode. To pomeni, da takšnemu delavcu pripadajo le tiste pravice, kot si jih dogovori s pogodbo o delu. Ker je tak iskalec zaposlitev seveda v bistveno podrejenem položaju nasproti delodajalcu, si kakšnih posebnih pravic seveda ne more izboriti.

Kljub temu taki delavci le niso povsem nemočni. Na ministrstvu za delo opozarjajo, da je za uveljavljanje pravic ključna opredelitev pojma delovnega razmerja. Delovno razmerje obstaja, če je delavec vključen v organiziran delovni proces delodajalca in če dela po navodilih ter pod nadzorom delodajalca. Takšni delavci lahko po oceni ministrstva na sodišču zahtevajo priznanje pravic iz delovnega razmerja.⁵⁹

Če zanemarimo, kako nerealistično je državno pričakovanje, da naj bi prizadete delavke in delavci pohiteli k advokatu, sestavili tožbo in odvedli delodajalca na sodišče, brž ko so v *Dnevniku* prebrali opozorilo in oceno ministrstva –, tedaj je za nas najbolj zanimivo, da država priznava za delovno razmerje, iz katerega izhajajo delavske pravice, samo tisto razmerje, v katerem je *delo realno podrejeno kapitalu*.⁶⁰ Se pravi, da država priznava za pravo delovno razmerje, iz katerega izhajajo pravice iz dela, le tisto, ki predpostavlja, da sta delavka in delavec *ločena* od materialnih in intelektualnih produkcijskih sredstev. To pa je bila prav situacija, v kateri si je delavski razred izbojeval pravice iz dela: situacija, ki sta jo obvladovali industrijska tehnična sestava delovne sile in specifično fordistična sestava delovne sile. Pravice iz dela torej veljajo samo za tehnološko-organizacijske situacije, ki so podobne tistim, v katerih so bile te pravice izbojevane.

⁵⁸ Dernovšek 2008c.

⁵⁹ Dernovšek 2008a.

⁶⁰ Marx razlikuje »formalno podreditev dela kapitalu«, pri kateri delovni proces ostaja isti kakor poprej, ko si ga kapitalist še ni bil podredil, razlika je samo v tem, da kapitalist pobira presežno vrednost; in »realno podreditev dela kapitalu«, ko notranja logika delovnega procesa sama izhaja iz podreditve dela kapitalu: »[...] se je zdelo poveljstvo kapitala nad delom prvotno le *formalna* posledica dejstva, da delavec ne dela *za sebe*, temveč za kapitalista in zaradi tega *pod* njegovim vodstvom. S kooperacijo mnogih *mezdnih delavcev* pa se je poveljstvo kapitala razvilo v zahtevo delovnega procesa samega, v resnični pogoj za produkcijo. Kapitalistovo poveljstvo je postalo sedaj na območju produkcije prav tako neogibno, kakor je neogibno poveljevanje generala na bojnem polju.« (Marx 1961, 377.)

To je vsekakor paradoks v pravni ureditvi: medtem ko je pravo v načelu univerzalno in njegova pravila veljajo ne glede na konkretno situacijo, v kateri so bila uzakonjena (človekove pravice, uzakonjene v revolucionarni situaciji, veljajo, tudi kadar ni revolucije), pa pravice iz dela veljajo samo za določene situacije, samo v situacijah *realne podreditve dela kapitalu* – v situacijah klasičnega industrijskega kapitalizma. Iz tega bi lahko nemara sklepali, da so pravice iz dela strukturno navezane na neko določeno zgodovinsko obliko vladavine kapitala. Od tod ne bi bilo daleč do sklepa, da reformistična socialdemokratska politika potemtakem ne more odpraviti kapitalizma. A lahko bi razmišljali tudi drugače. Pravice iz dela so namreč tisti del prava, ki *ne abstrahira* od produkcijskih razmerij – ki ne ureja produkcijskih razmerij, tako da od njih abstrahira. Pravice iz dela potemtakem podirajo buržoazno koncepcijo prava, ki »deluje« zgolj v cirkulaciji in *s tem* vpeljujejo izkoriščanje v produkcijo. S pravicami iz dela pravo prestopi v sfero produkcije in tako spodnese svojo lastno konsistenco: a ta konsistenca pravnega sistema je konsistenca *nekega določenega zgodovinskega* pravnega sistema – buržoaznega prava. Argument, ki v pravicah iz dela, v socialnih pravicah in tako naprej vidi »tujek« v pravnem sistemu, je argument *s stališča nekega določenega pravnega sistema* – namreč buržoaznega, ki s tem, da ostaja v sferi cirkulacije in se ne spušča v sfero produkcije, regulira na cirkulacijo omejeni svobodo in enakost *tako, da* zagotavlja izkoriščanje v produkcijski sferi.

Zato moramo formulacijo obrniti: ne smemo govoriti o tem, kdaj pravice iz dela veljajo – temveč pogledati, kdaj *ne* veljajo. Vidimo, da pravice iz dela *ne* veljajo v situacijah, ko delavci in delavke *niso ločeni* od produkcijskih sredstev in je podredivost dela kapitalu *zgolj formalna*. Tak pa je položaj prav pri sodobni kognitivni produkciji, se pravi, pri hegemoni produkciji sodobnega kapitalizma. Pravice, ki jih je izbojevalo industrijsko delavstvo, strukturno ne pripadajo sodobnemu kognitivnemu proletariatu. Sodobna država varuje privatno lastnino družbenih pogojev produkcije – in s tem zagotavlja »kapitalsko rento«, ki jo kapital črpa iz kognitivne produkcije; ne varuje pa kognitivne delovne sile – niti v obsegu, v katerem je varovala »fordistično« industrijsko delovno silo.

Pri kognitivnih delavkah in delavcih pravo še zmerom ureja produkcijska razmerja izkoriščanja, *s tem da abstrahira od njih*. Pravna ureditev sili kognitivne delavce, da sklepajo civilne pogodbe s tistimi, ki nadzorujejo družbene pogoje produkcijskega procesa – in jih s tem izroča v izkoriščanje.

POMANJKLJIVO UVELJAVLJANJE
DELOVNE ZAKONODAJE

A če država na področju kognitivne produkcije »dejavno« varuje koristi kapitala, na področju industrijske produkcije varuje koristi kapitala »po opustitvi«.

Dušan Semolič, predsednik Zveze svobodnih sindikatov Slovenije, meni, da predstavlja odkrite kršitve [delovne zakonodaje] le vrh ledene gore. »Upam si reči, da je kršitev v resnici mnogo več in da je realna številka izredno visoka,« pravi Semolič, ki ocenjuje, da je največ kršitev pri malih delodajalcih. Po Semoličevem mnenju bi morala država kadrovske in strokovno krepiti delo Inšpektorata za delo, ter mu obenem dodeliti tudi več pristojnosti, med drugim tako, da bi sankcije izrekal takoj. »Predvsem pa je pomembna večja doslednost. Višje sankcije delodajalcem ne pomenijo nič, če se obenem ne poveča učinkovitost pri odkrivanju kršitev.«⁶¹

Tistim, ki bi bili sicer upravičeni do pravic iz dela, te pravice odvzamejo, tako da jih zaposlijo le za določen čas.⁶² Predstavniki kapitala pravijo o tej praksi takole:

Igor Antauer, generalni sekretar Združenja delodajalcev obrtnih dejavnosti, ocenjuje, da so številne kršitve pri sklepanju pogodb o zaposlitvi posledice rigidnosti in nefleksibilnosti delovne zakonodaje. »Če bi bil postopek prenehanja delovnega razmerja za nedoločen čas bolj preprost in bolj varen za delodajalca, bi delodajalci bistveno več zaposlovali za nedoločen čas.«⁶³

– Logika je nespodbitna: če zakoni delavcem ne bi dajali pravic – potem jim delodajalci pravic ne bi kratili in zakonov ne bi kršili.

Samo Hribar Milič, generalni direktor Gospodarske zbornice Slovenije, pravi, da so delodajalci opozarjali, da lanske spremembe Zakona o delovnem razmerju ne odpravljajo rigidnosti trga dela. Novo zaposlovanje ovirajo omejitve pri odpuščanju delavcev. »Izhod vidim v skrajšanju odpovednih rokov in v nižjih odpravninah [...]

⁶¹ Dernovšek 2008c.

⁶² »V primerjavi z letom [2006] se je [leta 2007] močno povečalo tudi število kršitev v zvezi s sklepanjem pogodb o zaposlitvi za določen čas. Gre predvsem za neupravičeno sklepanje pogodb za določen namesto za nedoločen čas ter tako imenovano veriženje pogodb o zaposlitvi za določen čas. Čeprav zakon o delovnih razmerjih določa, da lahko pogodba za določen čas za isto delo traja največ dve leti, so inšpektorji ugotovili tudi primere, ko je delodajalec zaporedoma sklepal pogodbe po 10 let. Delodajalci se skušajo omenjenemu določilu izogniti tako, da po izteku ene pogodbe sklenejo z delavcem novo pogodbo za določen čas na drugem delovnem mestu, in to kljub temu, da delavec ves čas opravlja isto delo.« (Ibid.) – Te zvijače prakticirajo celo v javnem šolstvu, kjer je zabeležen primer učiteljice, ki »za določen čas« dela že 9 let (glej Lukič in Pernat 2008).

⁶³ Dernovšek 2008c.

– Tudi ta logika drži: če bi stalna zaposlitev postala enaka prekarni zaposlitvi, si delodajalci ne bi pomišljali sklepati pogodb o taki zaposlitvi, ki bi bila »stalna« le po imenu,⁶⁴ a ta logika ima še nadaljevanje:

[...] za odpuščene delavce pa [vidim izhod] v zagotovitvi socialne varnosti in preusposabljanju. Država bi morala izpolniti zavezo iz socialnega sporazuma in z davčno politiko razbremeniti stroške dela.«⁶⁵

– Dodatek k logiki je tale: če država že daje delavcem kakšne pravice, naj jih uresničuje na svoje stroške. A hkrati zahtevajo znižanje davkov: kar pomeni, da država ne more kaj dosti obljubljeni, saj tudi ne bo mogla dosti izpolniti.

Sedanja država torej: 1. ne širi pravic iz dela na nove oblike podreditve dela kapitalu; 2. le nepopolno varuje pravice iz že znanih oblik podreditve dela kapitalu.⁶⁶ Iz tega je mogoče sklepati, da je sedanja država pristranska celo v svojem pravnem vidiku, to je, v svojem najbolj nevtralnem, najbolj »univerzalnem« vidiku: bolj varuje koristi kapitala kakor pravice delavk in delavcev.

A pomembnejše je tole: delovna sila v novih delovnih procesih ima zgolj civilne pravice, nima pa pravic iz dela; delovna sila v »tradicionalnih« delovnih procesih, ki še ima v preteklosti izbojevane pravice iz dela, le stežka in nepopolno uveljavlja te pravice. Sklep: nova delovna sila, zaposlena v kognitivnih dejavnostih, in stara delovna sila, zaposlena v klasično organiziranih dejavnostih, *sta strukturni zaveznici*.

Navsezadnje sta samo dve poti. Ali »pravice iz dela« razširiti tudi na nove oblike delovnih procesov, pri katerih je delo zgolj formalno podrejeno kapitalu – in se tako nadaljuje erozija meščanskega prava, ki je »nevtravno in univerzalno« zgolj v sferi menjave, cirkulacije –, *zato da je pristransko v sferi produkcije*, kjer omogoča izkoriščanje. – Ali pa neposredno napasti pristransko državo in njen sistem, ki sploh omogoča podreditev dela kapitalu, naj bo podreditev realna ali formalna.

Prva pot je reformistična, druga revolucionarna. Obe pa sta odvisni od dvojega: od tega, ali bo klasični delovni sili uspelo, da v novih razmerah

⁶⁴ Gospodarska zbornica nenehno zahteva, naj stalne zaposlitve dejansko odpravijo: »Zaposlitev za nedoločen čas bo po [...] oceni [Sama Hribarja Miliča, generalnega direktorja Gospodarske zbornice Slovenije] več, ko bo zakon o delovnih razmerjih postal bolj fleksibilen.« (*Dnevnik*, 25. 9. 2008.)

⁶⁵ Dernovšek 2008a.

⁶⁶ »[...] izsiljevalskemu značaju slovenskega trga dela, kjer se delavec vse prevečkrat 'prostovoljno' odreče svojim osnovnim delavskim pravicam v zameno za golo ohranitev delovnega mesta, [...] daje legitimno osnovo prav miselnost v slogu 'najprej pridnost in vodljivost (ki je predvsem pri mladih že praviloma jeziček na tehtnici izbire delodajalca), nato (mogoče) delavske pravice'.« (Lukič in Pernat 2008.)

ohranja in obnavlja svojo *politično sestavo v delavski razred*; in od tega, ali bo novi delovni sili uspelo, da se sploh konstituira, da se sploh »sestavi« v *razred*. Oboje – prilagajanje »stare« razredne sestave novim okoliščinam in vzpostavitev nove razredne sestave – je odvisno od tega, ali bosta obe vrsti delovne sile sposobni *politične sestave* v novi zgodovinski situaciji, ki jo določa nova hegemonna tehnična sestava delovne sile – kognitivna tehnična sestava. Se pravi, vse je odvisno od tega, ali se bodo delavke in delavci znali *politično* odzvati na novo zgodovinsko situacijo.

Novo zgodovinsko situacijo določa nova hegemonija v produkciji – kognitivna produkcija z novo tehnično sestavo delovne sile. Za to tehnično sestavo delovne sile je značilno, da je delovna sila ločena od družbenih pogojev produkcije in v večji ali manjši meri sploh od družbenih pogojev svoje eksistence, a da hkrati poseduje produkcijska sredstva sedanje hegemonne produkcije. Sestava nove delovne sile v razred se lahko opravi na posest produkcijskih sredstev in mora reartikulirati ločenost od družbenih pogojev produkcije in eksistence. Na drugi strani se mora v novem položaju na novo sestaviti tudi tradicionalni delavski razred. Oba procesa sta strukturno povezana: če namreč klasičnemu delavstvu uspe, da prenovi razredno sestavo, in če se novi delovni sili posreči, da se vzpostavi v razred – tedaj bosta obe sestavini delavskega razreda, stari razred in nova delovna sila, premagali svojo *ločenost*. Ta ločenost pa ni nič drugega kakor razlika v tem, kako sta ta dela delavstva podrejena kapitalu: klasično delavstvo je realno podrejeno kapitalu, novo delavstvo je formalno podrejeno kapitalu. Ko se bosta obe skupini sestavili v razred, bosta s tem premagali ločitev, ki jo v delavstvo vnašajo razlike v podreditvi kapitalu. To pa pomeni, da je konstitucija obeh delavskih skupin v delavski razred že *prvi upor proti podreditvi kapitalu*.

Za zdaj kaže, da se je klasični delavski razred v Sloveniji presenetljivo dobro prestrukturiral v novem zgodovinskem položaju.

DEVETDESETA LETA: POSTFORDISTIČNI RAZREDNI KOMPROMIS V SLOVENIJI

V splošnem velja prepričanje, da po koncu fordistične socialne države, ki je v dveh, treh desetletjih po drugi svetovni vojni zagotavljala »razredni kompromis«, ni bilo več mogoče uveljaviti kakšnega novega razrednega sporazuma. Res so za postfordistični kapitalizem značilni surovi politično konservativni in ekonomsko liberalni režimi, ki so z nasiljem zatrli organizirano delavsko gibanje in odpravili socialno državo – najprej v središču kapitalističnega sistema (v ZDA v času predsednika Reagana, v

Veliki Britaniji pod vlado premierke Margaret Thatcher), potem pa tudi na njegovem obrobju (v procesu, ki mu vladajoča ideologija pravi »propad komunizma«). V svetovnem okviru je nova ofenziva kapitala prevzela mednarodne organizacije, kakršne so Svetovna trgovinska organizacija, Mednarodni denarni sklad, Svetovna banka in podobno, ki so z mehanizmi svobodne trgovine in svobodnega pretoka kapitala pritisnile na manj razvite dežele in jih prisilile, da so sprejele sodobni neoliberalni kapitalizem.⁶⁷

Za ta čas je bilo še do nedavnega značilno, da so organizacije delovnih ljudi zgubljale vpliv, da so napredne vlade morale bolj ali manj popuščati pred mednarodnim in transnacionalnim kapitalom, da so nepokorne režime kaznovali z osamitvijo, s sankcijami ali celo z vojaškim napadom: na »razredni kompromis« ni bilo mogoče niti pomisliti.

Za Slovenijo je znano, da prehod v novo fazo kapitalizma ni bil tako krut kakor v drugih deželah središčnega (»zahodnega«) ali perifernega (»postsocialističnega«) kapitalizma. Znano je tudi, da je bila »tranzicija« blažja, zato ker se tukajšnji odločujoči dejavniki niso vdali pritiskom mednarodnih organizacij, ker niso upoštevali priporočil njihovih »strokovnjakov« in niso popustili propagandi liberalnih politikov in ideologov.⁶⁸ Manj pa je znano, da je bil prehod v »postfordistični« kapitalizem v Sloveniji blažji, zato ker so delovni razredi preprečili najhujše brutalnosti.

Miroslav Stanojević je pokazal, da so delovni razredi nosili glavno breme prestrukturacije slovenskega gospodarstva v devetdesetih letih.⁶⁹ Delovni ljudje Slovenije so privolili, da so njihove realne mezde padale – in s tem omogočili, da je Slovenija izpolnila merila za pridružitvev Evropski

⁶⁷ Kakor dokazuje ekonomski zgodovinar Paul Bairoch, so v 19. stoletju kolonialne metropole vsilile ekonomski liberalizem prihodnjemu nerazvitemu »tretjemu svetu«: ekonomski liberalizem je v prihodnjih nerazvitih deželah povzročil dezindustrializacijo in je odločilno pripomogel k njihovemu poznejšemu razvojnemu zaostanku. S tega gledišča so sedanja prizadevanja, da bi liberalizirali svetovni sistem, lahko tudi le strategija v neo-kolonialni politiki sicer pojemajočih metropol (»evro-atlantske civilizacije«). Glej Bairoch 1999.

⁶⁸ »V Rusiji in v celotnem nekdanjem sovjetskem imperiju se je po padcu etatističnega sistema pogosto vsilil najbolj skrajni liberalni diskurz, ki so ga včasih narekovali neodgovorni zahodni ideologi: povsod, koder je pripeljal do brezobzirnih ukrepov, zlasti pa v Rusiji, je nastal velikanski kaos, v katerem so si oblastna omrežja in mafijske organizacije razdelile najbolj donosna področja. Mednarodni denarni sklad je tudi tod, prav kakor v vseh deželah, ki so se znašle v težavah, kot pogoj za svojo denarno pomoč vsilil recepte doktrinarnega liberalizma, s čimer ni zares pomagal k rekonstrukciji trdnega in koherentnega gospodarstva.« (Beaud 2000, 362–363.)

⁶⁹ Glej Stanojević 2008a in 2008b.

uniji. Četudi so delavski sindikati v Sloveniji med najmočnejšimi v Evropi, so v devetdesetih močno popuščali kapitalu in vladajoči politiki, ker so menili, da sta prestrukturacija gospodarstva in pridružitvev EU v interesu delovnih razredov, ki jih zastopajo.

Vseeno pa odrekanje na »poti v Evropo«⁷⁰ ni bilo brez pogojev. Tega »sporazuma« sicer nikoli niso izrecno sklenili: a za nazaj se je pokazalo, da sta bila pogoja, s katerima so se delovni ljudje na »poti v Evropo« odpovedovali, dva: 1. da so ohranjena kolektivna pogajanja med sindikati in delodajalci s posredovanjem države; 2. da politika ne odpravi socialne države.

Kolektivna pogajanja so bila težavna, konfliktna, a jih ne država ne delodajalci niso nikoli postavili pod vprašaj. Socialno državo je politična kasta resda vse bolj omejevala, jo po malem načenjala – a ni je uničila kakor v številnih drugih postsocialističnih deželah, pa tudi nikoli ni razglasila programa, da bo socialno državo odpravila.

A vlada Janeza Janše je prekršila oba implicitna pogoja: njen minister za delo je nehal posredovati v kolektivnih pogajanjih; izrecno je napovedala, da bo odpravila socialno državo. Brž ko je vlada, ki je prišla na oblast z izrazito socialno retoriko, s programom »mladih ekonomistov« izrecno napovedala frontalen napad na socialno državo (privatizacija šolstva na račun javnega šolstva, privatizacija zdravstva na račun javnega zdravstva, omejevanje pravic iz zdravstvenega zavarovanja, pokojninska reforma, enotna davčna stopnja), so združeni sindikati mobilizirali delovne množice in zaustavili radikalno neoliberalno politiko.

Postavljata se torej dve vprašanji.

1. Kako je bilo mogoče, da je prišlo do razrednega kompromisa v postsocialističnih okoliščinah, za katere je navadno značilno, da je država zaveznica transnacionalnega kapitala in odločno nastopa proti svojim lastnim delovnim razredom?

2. Kako je mogoče, da so sindikati zaustavili neoliberalne reforme, ko pa hkrati *nobena* politična stranka ni postavljala pod vprašaj neoliberalnega kapitalizma?⁷¹

⁷⁰ Ne smemo pozabiti, da je *celotni* slovenski politični *establishment* propagiral Evropsko unijo z rasističnim govorom, prav tako kakor vstop v pakt Nato. Velja tudi opozoriti, da so vstop v pakt Nato v posebnem televizijskem oglasu propagirali funkcionarji Gospodarske zbornice Slovenije, organizacije lastnikov kapitala.

⁷¹ Dodamo lahko, da *nobena* stranka tudi ni bila sposobna (ali voljna), da bi v politične odločitve prenesla dosežke množične mobilizacije, ki so jo organizirali sindikati. Vlada predsednika Janše je zato v omiljeni obliki in manj deklarativno vendarle lahko uresničila del svojega neoliberalnega programa: namesto enotne davčne stopnje je vpeljala tristopenjsko obdavčitev, nadalje je podirala javni zdravstveni sistem, nadaljevala s pri-

Večina sindikalnega članstva v Sloveniji so delavke in delavci v *rednem delovnem razmerju*. Prevladuje delavstvo v *industriji* in v panogah, ki so industrijsko organizirane. Večina sindikalnega članstva potemtakem pripada klasičnemu industrijskemu proletariatu. Ta razred je bil nosilec razrednega kompromisa v socialistični socialni državi. A ta razredni kompromis je bil posebne vrste: utelešen je bil v enostrankarski državi in v njeni birokraciji, ki se je legitimirala kot zastopnik občnih interesov delovnih ljudi. Z drugimi besedami: za to državo je bil značilen solidarnostni paternalizem – se pravi, izključitev delovnih množic iz političnega sistema. Politična ureditev se je v tistem času resda legitimirala skoz delavsko samoupravljanje – a politične akcije delavstva so po pravilu potekale *zunaj političnega sistema* in njegovih institucij. Kadar je delavstvo nastopilo v svojem imenu in se samo zavzelo za svoje interese, je organiziralo »*divje stavke*«.

Organizirano fordistično delavstvo potemtakem v odporu proti neoliberalnim politikam političnega razreda brani *svoje lastne dosežke* iz časov socialne države. Množice imajo pri tem že trdno zgodovinsko izkušnjo: saj so spodnesle enostrankarski sistem, brž ko je postalo očitno, da se ni sposoben spopasti s krizo osemdesetih let.⁷²

Ker so bili sindikati v prejšnjem političnem sistemu potisnjeni na obrobje, množice pa so bile izključene iz političnih procesov, ne delovnih množic ne njihovih sindikatov ni prizadela odprava ustanov nekdanjega samoupravnega političnega sistema. Narobe: z ustanavljanjem novih sindikatov so sindikati pridobili ali vsaj okrepili svojo legitimnost in kredibilnost.

Kar zadeva množice in sindikate, je liberalni politični establišment še okrepil prav tisto politiko, ki je bila nekdanj značilna za enostrankarski sistem: sindikate je dejansko izgnal iz političnega življenja, politične stranke pa so si prisvojile monopol pri zastopanju domnevnih interesov prebivalstva. Izključenost množic iz politike je, medijski poplavi liberalne

vatizacijo šolstva na visokošolski ravni z izrazito nenaklonjenostjo javnim univerzam in tako naprej. Parlamentarna opozicija ni bila sposobna (ali voljna), da bi organizirala načelno nasprotovanje tem politikam »tretjega sveta« – še manj je bila sposobna (ali voljna), da bi proti tej politiki razvila pozitivno alternativo in z njo mobilizirala množice.

⁷² Da se bodo vladajoče skupine sposobne zelo hitro reorganizirati in se ohraniti na oblasti z liberalnimi politikami, tega takrat neorganizirane množice niso mogle uganiti: edina organizirana politična sila v času razkrojitve enostrankarskega sistema so bile identitetne frakcije kulturniške in politične birokracije, ki so z ekskluzivistično propagando uspešno demobilizirale delovne množice in jih pod svojo hegemonijo restrukturirale na agresivni etnični platformi.

ideologije navkljub, očitno obvarovala večino prebivalstva, da ga ta ideologija v *praktični* razsežnosti ni interpelirala. Množice so zato lahko ohranile poprejšnjo politično sestavo iz časov socialne države.

Sindikate je izključenost iz političnega establišmenta obvarovala pred liberalno ideologijo, ki prevladuje v političnem polju. Kot fordistična organizacija tako rekoč samodejno branijo dosežke socialne države. A hkrati so zdaj *edina* organizacija, ki zastopa delovne množice. Zastopajo torej *tudi* postfordistično delovno silo, četudi ta še ni dosegla politične vzpostavitve. Politična hegemonija je ta čas še zmerom pri fordističnem delu delavskega razreda, četudi se je v produkciji dominantna že prestavila na »kognitivno« delovno silo. Časovni razmik med politično hegemonijo in produkcijsko dominantno ni sicer nič tako nenavadnega. Po analizah Sergia Bologne je tudi nemško revolucionarno delavsko gibanje po prvi svetovni vojni vodil profesionalni proletariat, ki ga je v produkciji prav tisti čas začelo izrinjati fordistično delavstvo.⁷³ Če je bilo politični zaostanek fordističnega delavstva mogoče pripisati njegovi nizki izobrazbi in marsikje (v ZDA na začetku 20. stoletja, v Evropi po drugi svetovni vojni) tudi njegovi narodnostni in jezikovni raznoličnosti – pa je vzrok za politično zaostajanje »kognitariata« v postfordistični sestavi delovne sile sami. Kognitivni delavci so ločeni od družbenih pogojev produkcijskega procesa, vse bolj tudi od družbenih pogojev svojega bivanja na splošno.

Organizacijsko bi se seveda sindikati lahko preobrazili, da bi zastopali postfordistično delavstvo ustrezno pomenu, ki ga ima v produkciji. A ta preobrazba mora biti delo »kognitariata« samega, se pravi, odvisna je od politične samo-konstitucije postfordističnega delavstva. Ker so intelektualne sposobnosti glavno »delovno sredstvo« kognitivne delovne sile, je njena politična sestava paradokсно odvisna od tega, ali ji bo uspelo, da svoje intelektualne sposobnosti z ravni *znanja*, kjer streže potrebam kapitala in njegove akumulacije, vzdigne na raven *teorije*, ki je hkrati prvi pogoj za politično konstitucijo in njen stalni rezultat. Naloga, ki je zdaj na dnevnem redu, je torej: *od znanja k teoriji*.

LITERATURA

Aglietta, Michel in Rebérioux, Antoine. 2004. *Dérives du capitalisme financier* [Divjanje finančnega kapitalizma]. Pariz: Albin Michel.

⁷³ »[...] še preden je nemška 'delavska aristokracija' postala 'revolucionarna avantgarda', še preden je prestala svoj ognjeni krst, so jo kapitalistične avantgarde objektivno že obsodile na iztrebljenje.« (Bologna 1972, 18.)

- Althusser, Louis. 1995. *Sur la reproduction* [O reprodukciji]. Pariz: PUF.
- Bairoch, Paul. 1999. *Mythes et paradoxes de l'histoire économique* [Miti in paradoksi ekonomske zgodovine]. Pariz: La Découverte.
- Beaud, Michel. 2000. *Histoire du capitalisme de 1500 à 2000* [Zgodovina kapitalizma od 1500 do 2000]. Pariz: Seuil.
- Bidet, Jacques in Kouvélakis, Eustache (ur.). 2001. *Dictionnaire Marx contemporain* [Besedišče Marx-sodobnik]. Pariz: PUF.
- Bologna, Sergio. 1972. »Composizione di classe e teoria del partito alle origini del movimento consiliare« [Razredna sestava in teorija stranke ob izvirih gibanja za delavske svete]. V: Sergio Bologna in drugi. *Operai e stato. Lotte operaie e riforma dello stato capitalistico tra rivoluzione d'Ottobre e New Deal* [Delavci in država. Delavski boji in reforma kapitalistične države med oktobrsko revolucijo in New Deal]. Milano: Feltrinelli.
- Bourdieu, Pierre in Wacquant, Loic. 2006. *Načela za reflektivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij*, zbrala in uredila Taja Kramberger in Drago B. Rotar. Koper: Annales.
- Breznik, Maja. 2004. »Some theses for social history of culture during Italian renaissance: culture as 'gift exchange'« [Nekaj tez za socialno zgodovino kulture v italijanski renesansi: kultura kot »menjava darov«]. *Annales*, let. 14, št. 2.
- . 2009. *Kultura danajskih darov*. Ljubljana: Sophia.
- Breznik, Maja in Močnik, Rastko. 2008. »Humanistika in družboslovje v primežu liberalne Evrope«. *Časopis za kritiko znanosti*, letn. 36, št. 233, str. 178–198.
- Cirman, Primož in Vuković, Vesna. 2009. »Intervju: Mitja Gaspari, minister za razvoj in ekonomske zadeve«. *Dnevnik – Objektiv*, 25. aprila 2009.
- Cohen, Daniel. 2006. *Trois leçons sur la société post-industrielle* [Tri predavanja o post-industrijski družbi]. Pariz: Seuil.
- Damijan, Jože P. 2008. »Bavčar in Šrot kot izziv za Kučana in cerkev«. *Dnevnik*, priloga *Objektiv*, 17. 5. 2008.
- Dernovšek, Igor. 2008a. »Med ponujenimi kar tri četrtine pogodb za določen čas. Slovenski trg dela so preplavile neprostoVOLjne in negotove oblike zaposlitve«. *Dnevnik*, 5. marca 2008.
- . 2008b. »Dobički podjetij rastejo, plače pa padajo. Pod pragom revščine je dvanajst odstotkov Slovencev, brez socialnih transferjev bi v revščini živel vsak četrti Slovenec«. *Dnevnik*, 15. aprila 2008.
- . 2008c. »Vse več kršitev delovne zakonodaje. Največ kršitev v gradbeništvu, trgovini in gostinstvu, prevladujejo pa kršitve glede sklepanja pogodb o zaposlitvi«. *Dnevnik*, 17. junija 2008.

- Gregorčič, Marta in Hanžek, Matjaž. 2000. »Gospodarska rast ne izboljšuje človekovega življenja«. *Revija Srp*, let. 8, št. 37–38, junij 2000.
- Husson, Michel. 2008. *Un pur capitalisme* [Čisti kapitalizem]. Pariz: Page Deux.
- Kump, Sonja. 1994. *Akademsko kultura*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lešnik, Avgust. 1994. *Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923)*. Koper/Capodistria: Knjižnica Annales.
- Lukič, Goran in Močnik, Rastko (ur.). 2008. *Sindikhalno gibanje odpira nove poglede*. Ljubljana: ZSSS.
- Lukič, Goran in Pernat, Staša. 2008. »O zrelosti človekovih pravic«. *Dnevnik*, priloga Objektiv, 23. avgusta 2008.
- Marx, Karl. 1961. *Kapital, 1. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1967. »Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta«. V: Karl Marx in Friedrich Engels. *Izbrana dela, 3. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1968a. »Mezda, cena in profit«. V: Karl Marx in Friedrich Engels. *Izbrana dela, 4. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1968b. *Očrti za kritiko politične ekonomije*, »Uvod«. V: Karl Marx in Friedrich Engels. *Izbrana dela, 4. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1973. *Kapital, 3. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1979. »H kritiki Heglove pravne filozofije«. V: Karl Marx in Friedrich Engels. *Izbrana dela, 1. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1985. *Kritika politične ekonomije 1857/58*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Močnik, Rastko. 2003. *Teorija za politiko*. Ljubljana: Založba /*cf.
- . 2006. *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: Založba /*cf.
- . 2007. »Sindikati disciplinirajo kapitalistični razred«. *Delavska enotnost*, št. 42, letnik 66, Ljubljana, 29. novembra 2007.
- . 2009. *Spisi iz humanistike*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Morozov, Sebastjan. 2008. »Šešok in Godec lastnika že polovice Iskre«. *Dnevnik*, 19. 5. 2008.
- Peyrelevalde, Jean. 2005. *Le capitalisme total* [Totalni kapitalizem]. Pariz: Seuil – République des idées.
- Riboud, Michelle in Hernandez Iglesias, Feliciano. 1977. »La théorie du capital humain: un retour aux classiques« [Teorija človeškega kapitala: povratek h klasičnim]. V: *L'Economique retrouvé. Vieilles critiques et nouvelles analyses* [Nazaj k ekonomski ravni. Stare kritike in nove analize], ur. Jean-Jacques Rosa in Florin Aftalion. Pariz: Economica.

- Ricardo, David. 1962. *Načela politične ekonomije in obdavčenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Smith, Adam. 1999. *The Wealth of Nations* [Bogastvo narodov]. London itn.: Penguin.
- Stanojević, Miroslav. 2008a. »Konkurenčno (samo) izžemanje dela«. V: *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*, ur. Goran Lukič in Rastko Močnik. Ljubljana: ZSSS.
- . 2008b. »Drugi veliki stavkovni val«. *Dnevnik*, priloga Objektiv, 19. januarja 2008.
- Škerl Kramberger, Uroš in Božič, Kristina. 2008. »Položaj delavskega razreda v Evropi: Razmere se slabšajo. Socialni nemir narašča«. *Dnevnik*, priloga Objektiv, 12. aprila 2008.
- Turchetto, Maria. 2001. »L'Opéraisme« [Operaizem]. V: *Dictionnaire Marx contemporain*, ur. Jacques Bidet in Eustache Kouvélakis. Pariz: PUF.
- Wallerstein, Immanuel. 2009. *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Žerdin, Ali. 2008. »Utelešenje duha tranzicije«. *Dnevnik*, priloga Objektiv, 17. 5. 2008.